

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΓΩΝΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ
ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ
ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Επόπτης: Α. Μαζαράκης Αινιάν
Επικουρικός Επόπτης: Μ. Στεφανάκης

ΒΟΛΟΣ 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 1913/1
Ημερ. Εισ.: 24-05-2004
Δωρεά:
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2002
ΙΩΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070516

ΠΑΓΩΝΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

**ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΜΕΤΑΞΥ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ
ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ**

ΒΟΛΟΣ 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ–ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ–ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΓΩΝΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ
ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ
ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ**

Επόπτης: Α. Μαζαράκης Αιιάν
Επικουρικός Επόπτης: Μ. Στεφανάκης

ΒΟΛΟΣ 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πρόλογος	9
2. Ιστορικό πλαίσιο	11
3. Κρήτη: γεωγραφικά και οικονομικά στοιχεία του νησιού	13
4. Κύπρος: γεωγραφικά και οικονομικά στοιχεία του νησιού	15
5. Οι απαρχές / δομές της κυπριακής και κρητικής μεταλλοτεχνίας	19
α) Ο χαλκός και η διακίνηση των μετάλλων	19
β) Το πολιτιστικό υπόβαθρο στον τομέα της μεταλλοτεχνίας	
από την ΥΕΧ έως τους Σκοτεινούς Αιώνες	21
i) Ραβδωτοί τρίποδες και τετράπλευρα υπόστατα	21
ii) Οπλουργία	25
iii) Κοσμηματοτεχνία	25
6. Οι Φοίνικες	27
7. Σκέψεις-Διαπιστώσεις	37
8. Μετάλλινα Αντικείμενα	41
α) Κοσμηματοτεχνία	42
β) Οβελοί, κραυευτές και άλλα αντικείμενα σε ταφές	49
γ) Τριποδικοί λέβητες και τετράπλευρα υπόστατα	58
9. Επίλογος	77
Επιλεγμένος κατάλογος	81
Βιβλιογραφία	89
Εικόνες	93

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στον απέραντο κόσμο της Μεσογείου, με την ποικιλία των πολιτιστικών ταυτοτήτων, δύο νησιά, η Κρήτη και η Κύπρος γίνονται μήτρες πολιτισμού ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Το εμπόριο και οι θαλάσσιες μετακινήσεις δημιουργούν μεταξύ τους το πλέγμα των επαφών, που θα αναδείξει κοινά πολιτιστικά στοιχεία.

Το ενδιαφέρον μας στην παρούσα επισκόπηση επικεντρώνεται στα προϊόντα της μεταλλοτεχνίας κατά τους πρωτογεωμετρικούς ως και αρχαϊκούς χρόνους, όσα μαρτυρούν καθημερινή χρήση και εργασία, αναθηματικό ή ταφικό ρόλο, έντονο συμβολισμό και ιεραρχία. Ο κόσμος των ιδεών και των πρακτικών εφαρμογών αποτυπώνεται επάνω σε χαλκό και σε σίδηρο, χωρίς να αποκλείονται και τα άλλα πολύτιμα μέταλλα. Η συχνότητα, ωστόσο, του χαλκοκασίτερου έχει να κάνει με την ίδια την ιστορία της ύλης, τη διάθεση, τη χύτευση, την επεξεργασία, τη διακόσμηση και τέλος την ανταλλαγή και την εμπορεία της με προϊόντα που κρίνονται ως απαραίτητα για μια αριστοκρατική κοινωνία.

Χαρακτηριστικό και των δύο πολιτισμών είναι η υποδοχή εμπορικών, καταρχάς, λαών από την Ανατολή, αλλά και από την Αίγυπτο (περισσότερο, όμως για την Κρήτη). Το σημαντικό εδώ δεν είναι η συνάντηση των καλλιτεχνικών και κοινωνικών-θρησκευτικών προτύπων, αλλά η μετουσίωσή τους μέσα από συγκεκριμένες και ισχυρά παραδοσιακές δομές της Κύπρου και της Κρήτης. Οι στενοί δεσμοί με την ισχυρή πολιτιστική κληρονομιά (μινωικό παρελθόν για την Κρήτη και μυκηναϊκός-αχαϊκός αποικισμός του 12^{ου} αι. π.Χ. για την Κύπρο) καθορίζουν από την αρχή το βαθμό που αυτή παίζει ρόλο στη διαμόρφωση των προτύπων στο τεχνοτροπικό και κοινωνικό επίπεδο.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Για να κατανοήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθούμε, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η σύντομη αναφορά του πολιτικού status στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο.

Η κατάρρευση των χιτιτικών βασιλείων από τους Ασσυρίους και τους λαούς της θάλασσας, η κατάρρευση των μυκηναϊκών κέντρων, η «κάθοδος» των Δωριέων, η πολιορκία και κατάλυση των χαναανιτικών πόλεων στην ακτή της Συροπαλαιστίνης και η βίαιη καταστροφή των πόλεων της Κύπρου ήταν οι συνέπειες της πολιτικής και οικονομικής ανακατάταξης που συντελέστηκε στα τέλη της ΥΕΧ. Ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται η αποσύνθεση του συστήματος της συγκεντρωτικής οικονομίας, που θα οδηγήσει στην ενθάρρυνση της ανάπτυξης μιας αυτόνομης οικονομίας για κάθε πόλη της λεκάνης της Μεσογείου [Karageorghis 1994, 6]. Οι προσανατολισμοί του ενδο-βασιλειακού εμπορίου μεταβάλλονται από δω και πέρα, πολλές φορές έντονα. Η συνέχεια ανάμεσα στην ΥΕΧ και στην ΠΕΣ επικεντρώνεται στη δημόσια και ιδιωτική συμμετοχή στην οικονομία και στο εξωτερικό εμπόριο, στην εξέλιξη των γεγονότων σε διαφορετικά μέρη της Ανατολικής Μεσογείου και τις σχέσεις ανάμεσα σε διάφορα βασίλεια και αυτοκρατορίες. Οι σχέσεις των Κρητών και των Κυπρίων με την Εγγύς Ανατολή και τον εμπορικό της κόσμο αντιπροσωπεύουν τα επίπεδα του οικονομικού εκσυγχρονισμού, στον οποίο ήταν εκτεθειμένοι δια μέσου της διεξαγωγής διεθνούς εμπορίου [Jones 2000, 148-9].

Τα δεδομένα αυτά που έληξαν στα τέλη του 12^{ου} αι. ώθησαν στη μετανάστευση και την εγκατάσταση στα δύο μεγάλα νησιά της Κρήτης και της Κύπρου, με διαδεχόμενες φάσεις στην αναδιοργάνωση, στην προσαρμογή και στην μετέπειτα εμφάνιση της νέας οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής φόρμας.

Το κέντρο βάρους αλλάζει και ο εμπορικός κόσμος αναδιπλώνεται. Η Κρήτη είχε δεχτεί αρχικά τους Μυκηναίους, ενώ αργότερα, στα μέσα του 9^{ου} αιώνα θα φιλοξενήσει πρόσφυγες τεχνίτες από τα κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου. Επίσης, όταν τα πράγματα δεν είχαν κατευνάσει ακόμα, μινωίτες μετανάστες θα ταξιδέψουν στη γνώριμη από τη ΜΜ ΙΙ Κύπρο μαζί με τους Μυκηναίους. Η Κύπρος, λοιπόν, εκτός από το κύμα

προσφύγων από τη δύση, δέχεται και πρόσφυγες από τις εμπορικές πόλεις της ανατολικής της περιφέρειας, για τους οποίους μοιάζει να είναι η μόνη ασφαλής λύση. Οι σχέσεις των ανταλλαγών έφεραν τους παραπάνω πολιτισμούς πολύ κοντά εδώ και αιώνες και ίσως αυτό ήταν το κίνητρο για την εγκατάλειψη των πόλεων και τη δημιουργία ή την αναδημιουργία νέων κέντρων, τόσο για την Κύπρο όσο και για την Κρήτη.

3. ΚΡΗΤΗ. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

*«Κρήτη τις γαι' έστι, μέσω ενί οίνοπι πόντω,
καλή και πίειρα, περίρρυτος· εν δ' άνθρωποι
πολλοί απειρέσιοι, και εννήκοντα πόληες·
άλλη δ' άλλων γλωσσα μεμιγμένη· εν μεν Αχαιοί,
εν δ' Ετεόκρητες μεγαλήτορες, εν δε Κύδωνες
Δωριέες τε τριχάϊκες διοί τε Πελασγοί»
(Οδύσσεια, τ172)*

Η πλούσια διαμόρφωση των ακτών, ο σχηματισμός των κόλπων και των ακρωτηρίων σε συνδυασμό με τα πέντε μεγάλα ορεινά συγκροτήματα μοιρασμένα σε όλο το μάκρος και το πλάτος της με ομάδες από μικρότερα βουνά, λόφους, κοιλάδες και κάμπους αποτέλεσαν ένα ιδανικό περιβάλλον για τη δημιουργική εξέλιξη του ανθρώπινου γένους από τη νεολιθική εποχή. Η γεωγραφική αυτοτέλεια ήταν εκείνο το στοιχείο που ενδυνάμωνε με το πέρασμα των χρόνων την έννοια της αυτονομίας και της αυτάρκειας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν οι βάσεις για έναν ισχυρό και καλά διαρθρωμένο- συντηρητικό πολιτισμό, το μινωικό.

Με το ορεινό ανάγλυφο να ορίζεται από βουνά, όπου ανάμεσα διαμορφώνονται μικρά και μεγαλύτερα οροπέδια, οι αποστάσεις από τα άλλα ηπειρωτικά σημεία του ορίζοντα εκμηδενίζονταν με την πλοήγηση. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η απόσταση του νησιού από την Αίγυπτο ήταν γύρω στα 500χμ, ενώ 110χμ στα βόρεια βρισκόταν η Θήρα, με την οποία η Κρήτη διατηρούσε από την ΠΕΧ πολύ στενές σχέσεις. Στα τέλη της προανακτορικής περιόδου είχαν ήδη εγκατασταθεί οι κρητικές αποικίες στα Κύθηρα (=δυτική νησιωτική γέφυρα: Γραμβούσα-Αντικύθηρα-Κύθηρα, που συνδέεται με Πελοπόννησο) και στη Φυλακωπή της Μήλου [Βασιλάκης 1991, 61]. Στα χρόνια από το 1600-1500 π.Χ. η Κρήτη φτάνει στο απόγειο της ακμής της, για να αποκτήσει την ικανότητα έναν αιώνα αργότερα να εξαπλώσει την επιρροή της. Η περίοδος από το 1500-1400/1380 π.Χ. είναι γνωστή ως η περίοδος της μυκηναϊκής ηγεμονίας στην Κνωσό [Βασιλάκης 1991,87], καθώς έχει προετοιμαστεί το έδαφος για τη διαδοχή της μιας αυτοκρατορίας από την επόμενη της ανερχόμενη, τη Μυκηναϊκή.

Σε ό,τι αφορά την οικονομία των κέντρων, οι Κρήτες φαίνεται ότι εμπορεύονταν ένα μέρος της αγροτικής και το μεγαλύτερο μέρος της βιοτεχνικής τους παραγωγής. Πιθανολογείται, εξάλλου, η μεταφορά ξυλείας από το Λίβανο στην Αίγυπτο με κρητικά πλοία [Βασιλάκης 1991, 111]. Στο τεχνικό/τεχνολογικό επίπεδο κατά τη νεοανακτορική περίοδο οι τεχνικές επεξεργασίες των μετάλλων είναι, όπως προκύπτει από τα ευρήματα, η σφυρηλάτηση, η χύτευση, η εγχάραξη, το ανάγλυφο, η κοκκίδωση [Βασιλάκης 1991, 105]. Η τελευταία μάλιστα, τεχνική είναι αυτή που μας υποδεικνύει την «επικοινωνία» των στυλ της μεταλλοτεχνίας ανάμεσα στην Κύπρο και την Κρήτη [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998, 37].

Κατά την τέταρτη νεοανακτορική φάση και μετά το 1450 π.Χ. στη μυκηναϊκή φάση του νησιού η Κνωσός είναι κυρίαρχη όλης της Κρήτης και ελέγχει τις πόλεις, των οποίων τα ονόματα οφείλουμε στην αποκρυπτογράφηση των πινακίδων: Αμνισός, Τύλισος, Φαιστός, Ίνατος, Σητεία, Ίτανος, Κυδωνία, Άπτερα [Βασιλάκης 1991, 143]. Στην ΥποΜ περίοδο (11^{ος} αι. π.Χ.), στον τομέα της κεραμικής στο Καρφί, στο Βρόκαστρο και στην Κνωσό αναγνωρίζουμε κυπριακά πρότυπα [Σταμπολίδης 1993, 18]. Ωστόσο, οι πόλεις που θα είναι σημαντικές στους αρχαϊκούς χρόνους είναι τα Χανιά, το Μόδι και ο Κομμός, δύο σημαντικά λιμάνια, η Κνωσός, που δεν παύει να δέχεται πολιτιστικά πρότυπα και να συνδυάζει νέα, η Αγία Τριάδα, τα Μάλια, το Παλαίικαστρο, το Ιδαίον Άντρο, με τα αξιολογότερα σε στυλ και συμβολική αξία ευρήματα, η Ελεύθερνα και άλλες θέσεις της Κρήτης.

4. ΚΥΠΡΟΣ. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

«Κατ' αρετήν δ' ουδεμίας των νήσων λείπεται· και γαρ εύοινος εστι και ευέλαιος, σίτω τε αυτάρκει χρηται· μέταλλα τε χαλκου εστίν άφθονα τα εν Ταμασσω, εν οις το χαλκανθές γίνεται, και ο ιός του χαλκου, προς τας ιατρικάς δυνάμεις χρήσιμα. Φησί δ' Ερατοσθένης το παλαιόν υλομανούντων των πεδίων, ώστε κατέχεσθαι δρυμοις και μή γεωργεισθαι. μικρά μέν επωφελειν προς τουτο τα μέταλλα, δενδροτομούντων προς την καύσιν του χαλκου και του αργύρου, προσγενέσθαι δε, και την ναυπηγίαν των στόλων, ήδη πλεομένης αδεως της θαλάττης και μετά δυνάμεων ως δ' ουκ εξενίκων επιτρέψαι τοις βουλομένοις και δυναμένοις εκκόπτειν και έχειν ιδιόκτητον και ατελη την διακαθαρθεισαν γην».

Στράβωνας 14.VI.5

Η μεσογειακή τριάδα (ελιά, άμπελος, σίτος, C.Renfrew), τα πυκνόφυτα δάση και η άφθονη ξυλεία, τα πλούσια κοιτάσματα χαλκού περιγράφουν την εικόνα της Κύπρου διαχρονικά.

Μοιραία βρισκόταν στην απόληξη των εμπορικών δρόμων που ξεκινούν από τη μητροπολιτική Ελλάδα και το κεντρικό Αιγαίο και στην αφετηρία όσων φιλοδοξούσαν να ταξιδέψουν προς τη δύση, στην Αίγυπτο, τις ακτές της βόρειας Αφρικής, την Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και τις Κυκλάδες και προς τις ακτές της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας. Εξαιτίας της μικρής απόστασης από τα εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου ανέπτυξε εμπορικούς δεσμούς, που οφείλονταν περισσότερο στη δυνατότητά της να μετέχει σε ένα ευρύ δίκτυο ανταλλαγών παρέχοντας χαλκό. Ασφαλώς, οι πολιτικές αλλαγές επηρέασαν τη διακίνηση των αγαθών ιδιαίτερα στη ζώνη των ακτών της Συριοπαλαιστίνης (εδώ συγκλίνουν κατά τρόπον τινά οι θαλάσσιοι και οι χερσαίοι εμπορικοί δρόμοι), με αποτέλεσμα στο τέλος της ΥΕΧ στην Κύπρο (1600-1050 π.Χ.) «οι επιρροές που διακρίνονται να οφείλονται πλέον στη συμμετοχή της Κύπρου σ' ένα νέο πρότυπο θαλάσσιου εμπορίου· άρχισε να εμφανίζεται με την κατάρρευση των πολιτικών και οικονομικών αυτοκρατορικών συστημάτων προς τα τέλη του 13^{ου} αι. Αυτό το πρότυπο μοιάζει να αποτελείται από ένα δίκτυο μικρής κλίμακας θαλάσσιων επαφών με τον έναν ή τον άλλον τρόπο μεταξύ της Κύπρου και ποικίλων τμημάτων του Αιγαίου», {Susan Sherratt} [Karageorghis 1994, 2].

Λίγο μεγαλύτερη σε γεωγραφική σύγκριση με την Κρήτη (8.259 χμ²), βρίσκεται 500 χμ. πιο ανατολικά της, συνδυάζοντας όμως τα ίδια ακτογραφικά και ήπειρωτικά στοιχεία. Το κέντρο της αποτελούσε το ορεινό συγκρότημα Τρόδος με τις εύφορες πεδιάδες στις νοτιοδυτικές παρυφές του και με την εγκατάσταση στις θέσεις Κούκλια, Κούριον, Επισκοπή, Λεμεσό, Μαρώني, Χοιροκοιτία, Αμαθούς, Ταμασσός, Σόλοι, Αμπελίκου, Βουνί, Μάριον οριζόταν η περιφερειακή ζώνη του. Κατοικημένη και αυτή από τη Νεολιθική εποχή (πολιτισμός Χοιροκοιτίας: 5800-5250 π.Χ. και Καλαβασσού – Τέντας: 3500-3000 π.Χ.) γνώρισε πολλές φάσεις ανάπτυξης του αυτόνομου χαρακτήρα της, που δεν αλλοιώθηκε, αλλά προστάτεψε μέσα σε κλίμα ανταγωνιστικό πολλές φορές τις θεμελιώδεις αρχές της: την αποδοτικότερη διάθεση των εγχώριων πρώτων υλών, τη συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο, τη χρήση όλων των προτύπων που προσέθεταν κύρος στην κυριαρχία της τόσο στα χωρικά της ύδατα όσο και στο εξωτερικό.

Εάν μία από τις τομές στην ιστορία του κυπριακού πολιτισμού ήταν ο ο τρόπος διεξαγωγής του εμπορίου του χαλκού, που έφτανε μέχρι τη Σαρδηνία [Peltenburg 1981, 230], η άλλη ήταν ο ίδιος ο χαλκός. Το Κίτιο και η Παλαίπαφος βρίσκονταν κοντά στα ορυχεία, ενώ η Ταμασσός, όπως μας αποδίδεται και από τον Όμηρο (α 182-184), είχε την επικυριαρχία στα ορυχεία της περιοχής. Ωστόσο, πλούσια και πολυάνθρωπα εμπορικά λιμάνια εκτείνονταν κατά μήκος των νότιων και ανατολικών ακτών (Εγκωμη, Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, Μαρώني, Κίτιο), όπου ζούσαν και εργαζόνταν μεταλλουργοί και τεχνίτες (επιπλέον: Πάφος, Κούκλια, Σαλαμίνα) [Κύπρος 1995, 18].

Πριν το δεύτερο κύμα μεταναστών στα μέσα του 12^{ου} αι., αιώνας καθοριστικός για τη διαμόρφωση των σταθερών στο μεσογειακό κόσμο, εγκαταστάθηκαν σε μικρές εμπορικές κοινότητες στα λιμάνια Μυκηναίοι, λίγο μετά την πτώση της Κνωσού. Μέσα στο σύνολο των ανθρώπων που έφυγαν από το ζωτικό τους χώρο και μετανάστευσαν στο εξίσου γόνιμο τεχνοτροπικό περιβάλλον της Κύπρου θεωρούμε ότι είναι πιθανόν να συμπεριλαμβάνονταν τεχνίτες, που κατείχαν τη γνώση της μυκηναϊκής τέχνης [Καλογεροπούλου 1975, 15]. Κάπως έτσι γεννήθηκε η κυπρομυκηναϊκή τέχνη με πολλές επιρροές αιγιακές.

Τα δραματικά γεγονότα των επιδρομών από τους αποκαλούμενους από τις γραπτές μαρτυρίες (αιγυπτιακές επιγραφές, χιτιτικά παπυρικά κείμενα) *Λαούς της θάλασσας*, έφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη να συγχωνευτεί το ελληνικό μυκηναϊκό

και κρητομυκηναϊκό στοιχείο με το κυπριακό και να συμβιώσουν με το ανατολίτικο. Για την νέα κοινωνική εξομάλυνση και την ένταξη ανθρώπων διαφορετικών εθνοτικών ομάδων και ιδιοτήτων μέσα σε ένα πεδίο κοινής δράσης συνεκτικό συστατικό αποτέλεσαν οι μύθοι για την ίδρυση των πόλεων από τους ήρωες του Τρωικού πολέμου έπειτα από το τέλος του. Οι Μυκηναίοι αριστοκράτες, η *élite* του μυκηναϊκού κόσμου, εγκαθίδρυσαν πόλεις-βασίλεια στα σημαντικότερα και ήδη υπάρχοντα κέντρα του νησιού, στην Έγκωμη, το Κίτιο, την Παλαίπαφο και στα νεοϊδρυθέντα, στη Σαλαμίνα, την Πάφο, τους Σόλους, Αλαάς. Απόδειξη για την είσοδο και τον εξελληνισμό του νησιού είναι η αρκαδοκυπριακή γραφή, η ίδρυση βασιλείων με όλες τις κοινωνικές προεκτάσεις που αυτό έχει, η λευκόχριστη κεραμεική, η θεά με τα υψωμένα χέρια.

5. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ / ΔΟΜΕΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑΣ

α) Ο ΧΑΛΚΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ

Ο H.W. Catling θεώρησε πολύ σπουδαίο το γεγονός ότι η κυπριακή μεταλλοτεχνία απέκτησε νέες διαστάσεις στη διάρκεια του 12^{ου} αι. εξαιτίας της τεχνολογικής δεξιοτεχνίας των Μυκηναίων μεταναστών και των ανατολικών επιδράσεων. Στον ίδιο αιώνα χρησιμοποιήθηκε και ο σίδηρος και το παράγωγό του, ο χάλυβας για την κατασκευή μαχαιριών, εγχειριδίων, εργαλείων και προσωπικών αντικειμένων, που σταδιακά αντικατέστησαν τα αντίστοιχα ορειχάλκινα δημιουργήματα [Karageorghis 1994, 4].

Η εκτενής χρήση του χαλκού που αντικαταστάθηκε σταδιακά και εν μέρει από την εισαγωγή και τη πολλαπλή χρήση του σιδήρου, που δεν είχε αποθέματα στην Κύπρο, είχε να κάνει βασικά με την εμπορική νομοτέλεια, την οικονομική επεξεργασία των πρώτων υλών (ξυλεία) και την ανάλογη παραγόμενη ποσότητα του εμπορεύσιμου αγαθού. «Το ερώτημα που παραμένει πάντα ανοικτό είναι το εξής: *Μέσα σε ποιες συνθήκες και για ποιους λόγους επιτεύχθηκαν οι πρόοδοι; Ποιοι παράγοντες είναι πιθανόν να ελέγχονταν πιο εντατικά στο 12^ο αιώνα στην Κύπρο παρά σε οποιονδήποτε άλλο σύγχρονο πολιτισμό;*» [Snodgrass 1982, 292-293]. Τα κυπριακά εργαστήρια διακρίνονται σε μεταλλουργικά και μεταλλοτεχνικά, επειδή η ίδια η χώρα της Κύπρου χαρακτηριζόταν ως χαλκοπαραγωγός και επειδή οι ίδιοι οι μεταλλοτεχνίτες ήταν πρόθυμοι να πειραματιστούν και να κληροδοτήσουν γνώσεις γενεών στους διαδόχους τους αναφορικά με την εξόρυξη, την εκμετάλλευση, τη χύτευση, τη χημική επεξεργασία, τη σφυρηλάτηση ως την τελική μορφοποίηση της ύλης.

Κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ ΙΙΒ διαπιστώνεται στην Έγκωμη και στο Κίτιο κατεργασία χαλκού. Είναι η περίοδος που ο βασιλιάς της χώρας Αλασίας¹, υπόσχεται να στείλει χαλκό στο φαραώ της Αιγύπτου με αντάλλαγμα δώρα από ασήμι και αγαθά πολυτελείας, όπως έναν σκελετό κρεβατιού από έβενο {=είδος πολύτιμου ξύλου, μελανού και στιλπνού} διακοσμημένο με ψηφίδες χρυσού και ένα χρυσό άρμα² [Tatton-Brown 1997, 31]. Ο Όμηρος κάνει λόγο για την Τεμέση (πιθανώς την Ταμασό της Κύπρου), όπου κατέφτασε ο Μέντης, βασιλιάς των Ταφίων για να ανταλλάξει χαλκόν με σίδηρο (Ιλ. Α 182)³, ενώ στις πινακίδες της Γραμμικής Β εμφανίζεται το όνομα Ku-ri-ri-yo. Η συσσώρευση ταλάντων χαλκού συνιστούσε την εμπορεία και ανταλλαγή τους με άλλες πολύτιμες ύλες, που θα στήριζαν την οικονομία και κατ' επέκταση το βιοτικό επίπεδο. Αξίζει να αναφέρουμε ότι 700 κιλά ξύλου μετατρέπονταν σε 100 κιλά κάρβουνου, που έδινε 5 κιλά χαλκό και 10 κιλά σίδηρο. Τα τάλαντα σιδήρου που έφταναν από τα ορυχεία της νήσου Έλβας της Ιταλίας στα εργαστήρια της Κύπρου αποτελούσαν την επανάσταση στις μεθόδους κατεργασίας και στις δυνατότητες παρασκευής ανθεκτικών αντικειμένων.

Παρά τις ασσυριακές κατακτήσεις, οι ανταλλαγές μεταξύ Αιγαίου, Ανατολικής Μεσογείου και Εγγύς Ανατολής διεξαγόταν χωρίς διακοπή. Ο κυριότερος δρόμος ξεκινούσε από τα εμπορεία της Ανατολικής Μεσογείου, πήγαινε προς την Κύπρο και έπειτα στη Ρόδο ή την Κρήτη, απ' όπου και διακλαδιζόταν στο κεντρικό Αιγαίο και δυτικότερα. Τα μέταλλα που κυριάρχησαν στις εμπορικές συναλλαγές ήταν ο χρυσός, προορισμένος για την αριστοκρατική άρχουσα τάξη και προερχόμενος από την κοιλάδα του Μέλα, κοντά στην Αλ Μίνα [Coldstream 1997, 478]. Ο χαλκός της Κύπρου, ήταν φημισμένος για την ποιότητά του και προτιμούνταν για την κατασκευή όπλων για πολλούς αιώνες ακόμα και μετά την αντικατάσταση του αρσενικούχου χαλκού με ορείχαλκο (περίπου 1900 π.Χ.) [Tatton-Brown 1997, 30]. Σε ό,τι αφορά τον κασσίτερο

---

¹ Αναφορές στο όνομα Αλασία ή Άλυ υπάρχουν και σε άλλες μαρτυρίες στην Εγγύς Ανατολή: από την Αίγυπτο, τη Συρία, την Ανατολία. Η πιο πρώιμη αναφορά είναι του 18^{ου} αι. π.Χ, ενώ η πιο ύστερη του 12^{ου} αι. π.Χ. Σήμερα οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι πρόκειται για την ονομασία της πόλεως της Έγκωμης και όχι όλου του νησιού [Tatton-Brown 1997, 31-32]

² Οι πληροφορίες εμπεριέχονται σε πινακίδες με σφηνοειδή γραφή της δυτικής Ασίας σε γλώσσα Ακκαδιανή. Χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 14^{ου} αι. π.Χ και βρέθηκαν στο παλάτι του Akhenaten στην ελ- Αμάρνα στην Άνω Αίγυπτο.

³ «Νυν δ' ὠδε ξυν νηϊ κατήλυθον ἠδ' ἀτάροισιν,
πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον ἐπ' ἀλλοθρόους ἀνθρώπους
εἰς Τεμέσην μετὰ χαλκόν, ἄγω δ' αἶθωνα σίδηρον», *Ομήρ. Ιλ., α 182*

που έφτανε στην Κύπρο μέσω Συρίας πιθανολογείται η μακρινή οροσειρά του Ζάγρου στο Ιράν χωρίς αυτό να μπορεί να αποδειχθεί πλήρως [Coldstream 1997, 478].

β) ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΥΕΧ ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΣΚΟΤΕΙΝΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ ΚΑΙ ΤΟΝ 7^ο αι. π.Χ

Ο 12^{ος} και κυρίως ο 11^{ος} αι. π.Χ. θεωρήθηκε από την έρευνα για την Κύπρο ως η μήτρα επιβίωσης καλλιτεχνικών μοτίβων και διατήρησης της παράδοσης. [Σταμπολίδης Ν. - Καρέτσου Α. 1998, Ανατολική Μεσόγειος, σ. 50]. Και στην Κρήτη η γνώση της τεχνικής συντηρήθηκε στα, έστω και ολιγάριθμα, υπομινωικά εργαστήρια, που λειτούργησαν ως κοιτίδες διαφύλαξης και διάδοσης των παραδοσιακών τρόπων μορφοποίησης, ενώ δέχονταν παράλληλα νέες ιδέες και νέους τρόπους έκφρασης [Παναγιωτάκης 1988, 161]. Π.χ. η λωτόσχημη διακόσμηση λαβής σε χάλκινες πρόχους (11^{ος}-9^{ος} αι. π.Χ.) χαρακτηρίζονται ως «πολύ πετυχημένες δημιουργίες» Αιγυπτίων τεχνιτών, που πιθανότατα μέσω της Συροπαλαιστίνης έφθασαν στην Κύπρο, την Κρήτη και το Αιγαίο (Θήρα, Εύβοια, Πελοπόννησο). Από αυτές οι περισσότερες και πιο πρώιμες βρέθηκαν στο Ιδαίο Άντρο. Εξάλλου, τα πιο πρώιμα ευρήματα σιδήρου βρέθηκαν στον Κατσαμπά και στα Μουλιανά (ΥΜ ΙΙΙ Γ) και στην Κνωσό, το Καρφί, την Τύλισσο, το Καβούσι και το Βρόκαστρο (Υπομινωική περίοδος), γεγονός που μαρτυρεί τη συνεχή επαφή του εμπορίου με την Κύπρο [Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 50]. Εκείνο που θα πρέπει να θυμόμαστε είναι ότι τα πρώτα χάλκινα τάλαντα εμφανίζονται στην Κρήτη της ΥΜ Ι-ΙΙ και αργότερα στην Κύπρο, η οποία πρώτη διέκρινε ξεκάθαρα την εποχή του Χαλκού από την εποχή του Σιδήρου με τη γενικευμένη και εντατικοποιημένη πλέον μεταλλουργία [Snodgrass 1982, 294].

i) Ραβδωτοί τρίποδες, τετράπλευρα υπόστατα και άλλα μέταλλα αντικείμενα

Το ορόσημο της κυπριακής μεταλλοτεχνίας ήδη από το 13^ο αι. με ευρύτατη διάδοση στην Ανατολική Μεσόγειο είναι οι ραβδωτοί τρίποδες και οι τετράπλευροι υποστάτες, που συνέχισαν μέχρι την πρώιμη εποχή του Σιδήρου [Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 50]. Τα τμήματα των τριπόδων που ήταν δύσκολο να συγκολληθούν μεταξύ τους και

άλλα υπόστατα, τα μέρη των οποίων είχαν κατασκευαστεί ξεχωριστά έγιναν η αφορμή να τελειοποιηθούν οι τεχνικές εφάρμογές, με αποτέλεσμα τα παραπάνω αντικείμενα να αποτελούν έργα τέχνης των κυπριακών εργαστηρίων, κυρίως μεταξύ του τέλους του 13^{ου} αι. π.Χ. και των μέσων του 12^{ου} αι. π.Χ. Η διακόσμηση φτιάχτηκε με την τεχνική *ajouré* (δικτυωτή ή αζούρ) με κοσμήματα αιγιακού ή ανατολίτικου στυλ. Ο ηθολογικός χαρακτήρας και η διαχρονική αξία τους γινόταν και γίνεται μέχρι σήμερα αντιληπτή από τον αναθηματικό ρόλο τους ως οικογενειακά κειμήλια μέσα στον 11^ο μέχρι και 7^ο αι. π.Χ. [Tatton-Brown 1997, 33]. Τα κυπριακά εργαστήρια χαλκοτεχνίας ακολουθούν κατά την Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία τις εξελίξεις και την τυπολογία των εργαστηρίων του συροπαλαιστινιακού χώρου, ενώ από την ΥΚ ΙΙ (1450-1200 π.Χ.) ασκεί επίδραση και το Αιγαίο. Έως την περίοδο αυτή η κυπριακή χαλκοτεχνία αντιπροσωπεύεται από μια μάλλον συντηρητική παραγωγή που εξαντλείται σε μια περιορισμένη τυπολογία, όπου κυριαρχούν τα όπλα και τα εργαλεία, ενώ λείπουν τα χάλκινα αγγεία και δεν υπάρχουν δείγματα της χαλκοπλαστικής αν και είναι γνωστή η χύτευση τόσο σε μήτρες όσο και με την τεχνική του λιωμένου κεριού.

Η διάκριση διαδοχικών φάσεων από την εισαγωγή ενός τύπου ή μιας τεχνικής έως την παγίωση και την αναγωγή τους σε παράδοση δεν είναι πάντα δυνατή, όταν μάλιστα το σχετικό υλικό είναι λίγο [Παπασάββας 2001, 94]

Και στο Παλαίκαστρο της Κρήτης μεταξύ άλλων εργαστηριακών καταλοίπων μεταλλουργίας βρέθηκαν μήτρες ραβδωτών τριπόδων, που χρονολογούνται τουλάχιστον από το β' μισό του 13^{ου} αι. [Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, 104]. Και στα δυο νησιά συνδέθηκαν με την ταφική πρακτική, τη λατρευτική τελετουργία και το ηθογραφικό τους ρόλο μέσα στις εγκαταστάσεις. Το μινωίζον ύφος συνδιαλέχθηκε τεχνοτροπικά και εμποτίστηκε με τις ιδέες της Κύπρου και της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ το σημασιολογικό περιεχόμενο εξαρτιόταν άμεσα από την ελληνική ιδεολογία και το συμβολισμό. Οι τετράπλευρες βάσεις με διάτμητες παραστάσεις για την υποδοχή λέβητα, που φέρονται σε τροχούς, είχαν ως πρότυπα κυπριακά έργα. Χρυσά κοσμήματα και διαδήματα, δύο χρυσά σφυρήλατα ειδώλια κριοφόρων, χάλκινα ελάσματα από επένδυση κιβωτιδίου, χάλκινη ζώνη και φαρέτρα από τάφους των νεκροταφείων της Κνωσού, από το Ιδαίο Άντρο, το ορεινό Καβούσι και την Πραισό έχουν έντονα επηρεαστεί κατά την τεχνική και τα θέματα από την τέχνη της Βόρειας Συρίας και της Παλαιστίνης

[Παναγιωτάκης 1988, 162]. Η σπουδαιότητα των θέσεων στην προαναφερόμενη εμπορική και κοσμοπολίτικη ζώνη για την κατανόηση του πρωτο- ανατολίζοντος σταδίου της ελληνικής τέχνης είναι τώρα γενικά αναγνωρισμένη [Boardman 1967, 68-70]. Το διάστημα μεταξύ του 11^{ου} και 10^{ου} αι. π.Χ. ανήκει στην πρώιμη φάση της διακίνησης προϊόντων από τη Συροπαλαιστίνη προς την Κρήτη αλλά και στην αντιστροφή της επιρροής μεταξύ των δύο νησιών (τώρα η Κύπρος επηρεάζει την Κρήτη). Εκτός από τα πολυάριθμα κυπριακά αγγεία του τέλους της Κυπρο-Γεωμετρικής και της Κυπρο-Αρχαϊκής περιόδου (9^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.), που βρέθηκαν στα νεκροταφεία της Κνωσού και τελευταία της Ελεύθερνας, έχουμε σημαντικό αριθμό χάλκινων αντικειμένων με εικονιστικές παραστάσεις φοινικικής προέλευσης και έμπνευσης [Καρέτσου 1999, 17]. Έτσι, το πρώτο κύμα ανατολικών επιδράσεων εντοπίστηκε σύμφωνα με τα ευρήματα- στον 9^ο αι., ενώ οι παρορμήσεις από την Αίγυπτο ήταν σχετικά όψιμες (7^{ος} αι. π.Χ.), παρόλο που οι εισαγωγές - σύμφωνα με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα - βρίσκονταν σε εξέλιξη από το 10^ο αι. π.Χ.

Στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου στην Κύπρο, πάντα στον τομέα της μεταλλοτεχνίας, οι πόρπες με τριγωνικά τόξα, που ενισχύονταν με σκοινί και χάντρες διαδόθηκαν στην Παλαιστίνη, την Ελλάδα, τη Σαρδηνία, ακόμα και την Ισπανία. Το ίδιο συνέβη και με τις φιάλες, των οποίων οι λαβές διακοσμούσαν με άνθος λωτού. Οι χάλκινοι λυχνοστάτες και ορισμένες φιάλες με περίτεχνη διακόσμηση ξεκίνησαν να εξάγονται από την Κύπρο, όφειλαν όμως την έμπνευσή τους στους Φοίνικες μετανάστες [Tatton-Brown 1997, 34].

Από την άλλη μεριά, η εγκατάσταση των ανατολιτών χαλκομεταλλοτεχνιτών στην Κρήτη του τέλους του 9^{ου} αι. π.Χ. σήμαινε την αργή ένταξη μιας μικρής ξένης κοινότητας (όχι στην Κνωσό) στα ευρύτερα πλαίσια της κρητικής ιδιοσυγκρασίας. Αν και διατήρησαν αρκετά από τα μη ελληνικά χαρακτηριστικά τους περισσότερο από δύο γενιές, η συνεργασία τους με τους ντόπιους πελάτες είχε ως αποτέλεσμα να εξελληνιστεί το στυλ τους, αλλά να διατηρηθεί η ιδιαιτερότητα του επαγγέλματός τους, που δεν ήταν άλλη από τη συντεχνιακή ή οικογενειακή βιοτεχνική οργάνωση. « Αν ζούσαν και εργάζονταν μαζί, ανάμεσα, αλλά ξεχωριστά από την ελληνική κοινότητα, μπορεί να κράτησαν μερικά από τα μη ελληνικά έθιμα του εργαστηρίου και της ταφής» [Boardman 1967, 63]

Από τα τέλη του 8^{ου} και τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. μπορούμε να μιλάμε για τον πρωτοανατολίζοντα χαρακτήρα της Κρήτης, που συνδυάζει το νέο ανατολίτικο ρυθμό με το ισχυρό μινωικό παρελθόν, που παραμένει αναλλοίωτο στον πυρήνα και τη σύστασή του. Το ίδιο συμβαίνει και με το μυκηναϊκό παρελθόν της Κύπρου, το οποίο εμβολιασμένο από τις σχέσεις με την Ανατολή – δηλαδή τη Συροπαλαιστίνη με τα αιγυπτιακά πολιτισμικά στοιχεία που είχαν παρεισφρήσει σε αυτήν, ξαναγυρίζει με ουσιαστικό ρόλο, μέσω της Κύπρου και των βασιλείων που ιδρύθηκαν εκεί από τον 11^ο αι. π.Χ. και μετά προς τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη. Γι' αυτό και οι μνήμες, που περνούν κυρίως στα τέχνηρα της κατηγορίας των αμαλαγμάτων, τα αιγιακά-μυκηναϊκά στοιχεία, η Ανατολή και η νέα δημιουργία συμπορεύονται. [Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, 130].

Την πρώτη μεγάλη περίοδο ακμής της κρητικής μεταλλοτεχνίας διαδέχθηκε στον 7^ο αι. π.Χ. μια περίοδος ωριμότητας· χαρακτηριστικά της είναι ο πλήρης εξελληνισμός θεμάτων και μοτίβων, η τελειοποίηση της χύτευσης και της σφυρηλάτησης και η διαμόρφωση ενός ύφους γνήσια κρητικού. Παραδοσιακοί μινωικοί τρόποι μορφοποίησης, ανατολικές επιδράσεις και κανόνες του δαιδαλικού ρυθμού έχουν συγκεραστεί σε έργα υψηλής ποιότητας, σφυρήλατα ή χυτά. [Παναγιωτάκης 1988, 162]. Στα αμυντικά όπλα του 6^{ου} αι. π.Χ. από την Αξό επαναλαμβάνονται οι παραστάσεις των όπλων του 7^{ου} από τους Αρκάδες και στα λίγα παραδείγματα περίτμητων ελασμάτων από το ιερό της Σύμης επανέρχονται οι συνθέσεις που δημιουργήθηκαν στην ίδια κατηγορία αναθήματος του προηγούμενου αιώνα [Παναγιωτάκης 1988, 164].

Περνώντας πάλι στην Κύπρο, αναζητώντας τις δομές της κυπριακής δημιουργίας, κοινή αποδοχή γίνεται η εισαγωγή ή υπόδειξη πρακτικών εφαρμογών, τύπων και διακοσμητικών μοτίβων από την Ανατολή, την Αίγυπτο και τη μυκηναϊκή Ελλάδα στην ΥΕΧ και έπειτα. Με το πέρασμα του χρόνου η τεχνογνωσία των Κυπρίων μεταλλοτεχνιτών απέκτησε τη δική της φόρμα, διατήρησε το αυθεντικό ύφος της, γεγονός που επιμήκυνε τη χρονική της παρουσία και εξασφάλισε την ποιοτική της συνύπαρξη με άλλες κατασκευές και είδη τέχνης. Η έννοια του «συντηρητισμού» στην κυπριακή, αλλά και στην κρητική τέχνη, λαμβάνει το νόημα του αναλλοίωτου, του ικανού να επιβιώσει και να αναβιώσει ατόφιο, συμβολισμένο ή αναπαριστάμενο.

ii) Οπλουργία

Σε ό,τι αφορά στην οπλουργία, ο οπλισμός αμυντικού ή επιθετικού χαρακτήρα είχε τις ρίζες του στη ΜΚ ΙΙΙ (16^{ος} αι. π.Χ.) μέχρι την εγκατάσταση των Μυκηναίων. Ο τύπος του ξίφους που καθιερώθηκε τότε σε όλο το μεσογειακό κόσμο λέγεται ότι αντλούσε το πρότυπό του από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό. Υπεύθυνοι για την εισαγωγή του θα μπορούσε να ήταν βάρβαροι έμποροι, τους οποίους είχαν προσλάβει οι Μυκηναίοι ηγεμόνες. Τα εγχειρίδια και οι αιχμές βέλους επηρεάστηκαν από την Εγγύς Ανατολή, ενώ τα κράνη, οι περικνημίδες και οι ασπίδες μυκηναϊκού τύπου, ενισχύονταν με μετάλλιο εξαρτυσμό.

Εκτός από το χαλκό, ο σίδηρος χρησίμευσε για την κατασκευή μαχαιριών, που στυλώνονταν με χάλκινα πριτσίνια, βασικά. όμως για την κατασκευή σπαθιών και αιχμών δοράτων [Tatton-Brown 1997,84]. Η μετάβαση αυτή προς την ισχυρή επικράτηση του σιδήρου συνέβη στο β' μισό του 11^{ου} αι. π.Χ., περίοδος στην οποία ανήκουν οι πρώτοι ΚΓ τάφοι στα Κούκλια κ.α. Οι κατηγορίες των σιδηρών τύπων περιελάμβαναν και εγχειρίδια, σιδηροτελέκεις, σμίλες, πρόκες, φαινόμενο που υποδήλωνε την άμεση αποδοχή και προτίμηση του σιδήρου για την κατασκευή όπλων και εργαλείων. Σε αυτόν τον τομέα, η Κρήτη, μαζί με την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου θα ανακτήσουν γρήγορα το έδαφος και θα στραφούν σχεδόν ολομέτωπα στην ευρύτερη χρήση του σιδήρου. Κι ενώ στην Κρήτη η χρήση ήταν της τάξης του 12% (από το προηγούμενο μηδενικό ποσοστό), η Κύπρος παρουσίαζε χρήση της τάξης του 57% από το προηγούμενο 14% [Snodgrass 1982, 290].

iii) Κοσμηματοτεχνία

Πιο συγκεκριμένα στην κοσμηματοτεχνία, η τεχνική της κοκκίδωσης είχε μυκηναϊκές ρίζες, ενώ ο τύπος της πλεγμένης χρυσής αλυσίδας ήταν κυπριακής επινοήσης. Οι περόνες, που συγκρατούσαν ενδύματα, τα ταφικά διαδήματα και οι χρυσές ταινίες, που τοποθετούνταν στο στόμα του νεκρού είχαν ανατολίτικη προέλευση, ενώ η έκτυπη διακόσμηση των ταφικών κτερισμάτων ήταν μυκηναϊκής έμπνευσης. Πολύ συχνά, για την κατασκευή των εν λόγω περονών, χρησιμοποιούνταν η τεχνική της χρυσής

πλεξούδας. Τα δαχτυλίδια που βρέθηκαν συνδυάζουν την αιγυπτιακή τεχνοτροπική ταυτότητα με την μυκηναϊκή, κρητομινωική και κυπριακή δημιουργική πνοή. Τα ενώτια με κρεμαστά στον τύπο ταυροκεφαλής ανήκαν στο κυπριακό ρεπερτόριο, ενώ ο τύπος των ενωτίων που είναι συμπαγείς κρίκοι στα $\frac{3}{4}$ περίπου του σώματός τους καθώς και αυτός του *μούρου* ('mulberry': decorated with a cluster of beads) υπενθύμιζαν την ανατολίτικη προέλευση.

Στον 11^ο αι π.Χ. εμφανίστηκαν οι πόρπες σχήματος D στη χρυσή τους απόδοση, τύπος προερχόμενος από την Ελλάδα της ΥΕΧ, που συνέχισε να υπάρχει για τους επόμενους τρεις αιώνες ταυτόχρονα με τις χρυσές πλακέτες /ταινίες ανατολικής προέλευσης με τα χαρακτηριστικά μοτίβα (πόλοι και ανθέμια τύπου ροζέτας).

Με την είσοδο στους αρχαϊκούς χρόνους (750-475 π.Χ.) όλοι οι τύποι που χρησιμοποιούνταν καθιερώθηκαν και βελτιώθηκαν, μαζί με τις τεχνικές που εξελίχθηκαν. Η διακόσμηση ανανεώθηκε αφού έγινε περισσότερο περίτεχνη (άριστη τεχνική *κοκκίδωσης*). Στη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ. η Κύπρος εισήγαγε τις χρυσές ανάγλυφες ταινίες στο νησί της Ρόδου. Κοινό στοιχείο στην κοσμηματοτεχνία της Κύπρου και της Εφέσου ήταν τα ενώτια με караβόσχημη κοίλη στεφάνη, όπου προσκολλούνταν περόνες. Αυτός ο τύπος ενωτίων είχε συριακή προέλευση. Επιβίωση δια μέσου των Σκοτεινών αιώνων (τέλος ΚΓ I και ΚΓ II) αποτέλεσαν οι συμπαγείς στα $\frac{3}{4}$ κρίκοι και ο τύπος 'mulberry'. Τέλος, γύρω στο 580 π.Χ. χρησιμοποιήθηκαν πολύτιμοι λίθοι ως σφραγιδόλιθοι ή προσαρτήθηκαν σε δαχτυλίδια. Η διακόσμησή τους αποδιδόταν εγχάρακτα με τον τρόπο που δίδαξαν οι Φοίνικες στους Έλληνες αποίκους της Κύπρου, όπου οι δύο κοινότητες συμβίωναν [Tatton- Brown 1997, 59-60].

6. ΟΙ ΦΟΙΝΙΚΕΣ

Κατά μήκος της Συριοπαλαιστινιακής ακτής, στις πόλεις Ουγκαρίτ, Ασουάντ Βύβλος, Τύρος, Σιδώνα, Άσκελον οργάνωσαν την κοινωνία και μορφοποίησαν τον πολιτισμό τους οι θαλασσοδρόμοι Φοίνικες. Η συμβολή τους στη διαμόρφωση της ενιαίας σφαίρας επιρροής μεταξύ των πολιτισμών της Ανατολικής Μεσογείου ήταν μεγάλη, μολονότι το θέμα «Φοίνικες» παραμένει ακόμη ανοιχτό προς συζήτηση ειδικότερα γύρω από την ταυτότητα και τη δράση τους.

Είναι αλήθεια ότι θεωρείται ένα από τα «μεγάλα αινίγματα του αρχαίου κόσμου» [Markoe 2000, 10]. Ο σύγχρονος όρος 'Φοίνικας' ή 'φοινικικός' είναι ελληνική επινόηση από τη λέξη 'φοίνιξ'. Η αρχαία κλασική παράδοση τους συσχέτισε με την περιοχή της Ερυθράς θάλασσας (Περσικός κόλπος), κάτι που δεν είναι πλήρως αποδεκτό από τους σύγχρονους μελετητές. Ο Όμηρος αναφέρεται στους Σιδώνιους σαν συνώνυμο των Φοινίκων (Ιλ. 23.740-44, Οδ. 4.613-19). Ο Ρωμαίος ιστορικός Ιουστίνος, σύμφωνα με μια αρχαία παράδοση, συσχετίζει το γεγονός της ίδρυσης της Τύρου από τους Σιδώνιους ένα χρόνο πριν από τον Τρωικό πόλεμο, μετά την ήττα τους από το βασιλιά της πόλης Ashkelon [Negbi 1992, 601]. Τέλος, μια ασσυριακή μαρτυρία καταγράφοντας την εκστρατεία του Τιγκλαθπιλισάρ Ι (1114-1076 π.Χ.) στο Λίβανο αναφέρεται στις πόλεις Βύβλος, Σιδώνα, Αρβάντ, μολονότι το αιγυπτιακό οδοιπορικό (*itinerarium*) του Wen-Amou (περ. 1075 π.Χ.) αναφέρει τις πόλεις Βύβλος, Σιδώνα και Τύρος. Η δεύτερη πηγή παρέχει, επίσης, πληροφορίες σχετικές με τη ναυτική πολιτική και τις τακτικές που ακολουθούσαν στην παράλια ζώνη της Ανατολικής Μεσογείου στην αρχή του 11^{ου} αι. π.Χ.⁴. Αυτή η πηγή αναφέρεται, για παράδειγμα, σε συγκεκριμένες συμφωνίες μεταξύ των Φοινίκων και των *Λαών της θάλασσας*, στοχεύοντας πιθανώς στη διασφάλιση των θαλάσσιων δρόμων προς την Αίγυπτο [Negbi 1992, 603].

⁴ Σημειώνουμε ότι η εποχή του Σιδήρου χωρίζεται σε τρεις φάσεις: I (1200/1150-1000 π.Χ.), II (1000-586 π.Χ) και III (586-538 π.Χ), η οποία επονομάζεται και Νέο-βαβυλωνική [Markoe 2000, 207]

Γεωγραφικά οι Φοίνικες κατελάμβαναν ολόκληρη τη Συριοπαλαιστινιακή ακτή, μεταξύ του Σουέζ και του κόλπου της Αλεξανδρέττας. Η διχογνωμία υποβάλλει το εξής: ότι ο όρος ‘Φοίνιξ’ στην αρχαιότητα αναφερόταν γενικά σε σημαντικούς εμπόρους των θαλασσών [Markoe 2000, 10-11]. Στην εσωτερική οργάνωση των επικρατειών κάθε πόλης αποτελούσαν μάλλον συνομοσπονδία εμπορείων παρά όποια μορφή κράτους, που διέθετε εδαφικά όρια. Τους ενδιέφερε, επομένως το εμπόριο στα παράκτια εμπορικά κέντρα, που τα συνέδεαν οι θαλάσσιοι δρόμοι και όχι η εδραίωση ανταλλακτικού εμπορίου μέσα σε συγκεκριμένη επικράτεια [Markoe 2000, 11]. Αυτή ήταν ενδεχομένως η θεμελιώδης αρχή, που όριζε τη δυναμικότητα και τον έλεγχο των οικονομικών συναλλαγών τους δια μέσου των ανταλλαγών. Και η θάλασσα αποτέλεσε τη φυσική διέξοδο για την ιδιοσυγκρασία και τις αναζητήσεις τους.

Η κατασκευή των πλοίων, η αλιεία και η παραγωγή πορφύρας αποτέλεσαν την εμπορική διέξοδο των Φοινίκων. Για την διεκπεραίωση επικερδών οικονομικών συνδιαλλαγών βασική δομή έγιναν οι πάγιοι όροι ανταλλαγών ανάμεσα στα μεγάλα και περίπλοκα οικονομικά συστήματα της Αιγύπτου, της Βαβυλώνας, της Κύπρου. Με το χρόνο προέκυψαν πάγιες αξιακές συμφωνίες μεταξύ των μερών, όπως για παράδειγμα το προσοδοφόρο εμπόριο κέδρου με την Αίγυπτο [Markoe 2000, 93]. Και σχετικά με τη φορολογική εισφορά προς τους Ασσυρίους γνωρίζουμε ότι υπήρχαν παγιωμένα ισοδύναμα, που αντιστοιχούσαν σε πρώτες ύλες: συγκεκριμένα βάρη πολύτιμων μετάλλων (χρυσός, ασήμι, μόλυβδος, χαλκός, σίδηρος), κτηνοτροφικά είδη, ελεφαντοστό, εξωτική ξυλεία, λινά υφάσματα, μαλλί, δέρμα ελεφάντων.

Η οικονομία των Φοινίκων βασιζόταν, όπως έχει διατυπωθεί, στη βιομηχανία της εργασιακής υπηρεσίας⁵. Για να γίνει κατανοητός ο όρος θα αναφέρουμε το παράδειγμα της οικονομικής συμφωνίας του βασιλιά Hiram της Τύρου με το βασιλιά Σολομόνα: ο πρώτος προσέφερε κέδρο και έλατο για την κατασκευή ναού στην Ιερουσαλήμ, τα οποία οι Φοίνικες τεχνίτες υλοτόμησαν, μετέφεραν και τα επεξεργάστηκαν μετατρέποντάς τα

---

⁵ Η Glenn E. Markoe την αποκαλεί *service industry* [Markoe 2000, 94], εννοώντας την αμοιβαία προσφορά εργασιακών δραστηριοτήτων, που στηρίζονται στην ειδικευση τεχνιτών σε συγκεκριμένους τεχνικούς και τεχνολογικούς τομείς. Αυτό υπονοεί την ισορροπία που επιτυγχάνεται α) ανάμεσα στη διάθεση των πρώτων υλών και στην προσφορά ανθρώπινου εργατικού δυναμικού σε μια εν δυνάμει αναπτυσσόμενη γεωπολιτική επικράτεια και β) στην επίτευξη ευνοϊκών πολιτικών και οικονομικών δεσμών ανάμεσα σε γειτνιαζουσες κοινωνίες/ βασιλεία.

σε δοκούς επί τόπου. Το αντάλλαγμα για αυτή την προσφορά υπηρεσιών ήταν σιτάρι και λάδι [Markoe 2000, 94].

Το μεγάλο έλλειμμα της αγροτικής παραγωγής μετέβαλε το εμπόριο και τους εμπορικούς διακανονισμούς σε *axis mundi*. Και ενώ ο εμπορικός ρυθμός των Φοινίκων στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου ήταν συντονισμένος και προσαρμοσμένος στην κάλυψη των εσωτερικών αναγκών, ο 7^{ος} αι. π.Χ. στόχευε στη διεθνή αγορά.

Ο Έλληνας ιστορικός Ηρόδοτος έγραψε για τη λειτουργία που επιτελούσαν ως μεσάζοντες στις μεταφορές αγαθών στην ευρύτερη εμπορική αγορά του Μεσογειακού κόσμου, ότι δεν ήταν οι μόνοι υπεύθυνοι για όλα τα εισαγόμενα εξ Ανατολής προϊόντα. Ανάφερε, επομένως, τα αγαθά που έφταναν στην Κρήτη απευθείας από την Αίγυπτο ή το γεγονός ότι έφταναν και από άλλους ενδιάμεσους προς τη μητροπολιτική Ελλάδα εμπορικούς σταθμούς, όπως από τη Σάμο, ιδιαίτερα στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. [Markoe 2000, 174].

Στους εμπορικούς συνεργάτες συμπεριλαμβάνονταν τα νησιά της Κύπρου και της Ρόδου, οι θέσεις στη νότια και δυτική Ανατολία, το βασίλειο της πόλης Tarshish (Ταρτησός) στη νότια Ισπανία. Στη γκάμα των προϊόντων ανήκαν μεταξύ άλλων και ορυκτά, βαμμένα και κεντητά ενδύματα και υφάσματα, καρυκεύματα, κρασιά και κτηνοτροφικά προϊόντα πρώτης ανάγκης. Στόχος δεν ήταν μόνο η εσωτερική κατανάλωση και χρήση, αλλά και η αναδιανομή στο εξωτερικό. Με το μεταπρατικό εμπόριο, όπου συγκαταλέγονταν πολύτιμα μέταλλα και είδη πολυτελείας, εμπλουτιζόταν η φοινικική οικονομία δια μέσου της άφιξης ξένων προϊόντων. Οι πιο σημαντικές κατηγορίες αγαθών ήταν σαφώς οι πρώτες ύλες (*raw materials*) και τα πολύτιμα ορυκτά.

Για την απόκτηση μεταλλευμάτων και μετάλλων οι Φοίνικες εφάρμοσαν σχέδιο προσέγγισης των μεταλλοφόρων περιοχών της δυτικής Μεσογείου. Η Κύπρος (χαλκός), η Σαρδηνία (χαλκός, σίδηρος, άργυρος και μόλυβδος) και τα υπερπόντια εμπορεία στην Καρχηδόνα⁶ και στην πόλη Cadiz⁷ της νότιας Ισπανίας (χρυσός, χαλκός, σίδηρος, κασσίτερος, άργυρος) γνώρισαν τη φοινικική εμπορική εξερεύνηση [Markoe 2000, 95].

---

⁶ Σε ό,τι αφορά τη σχέση και τα δρομολόγια από την Καρχηδόνα προς την Ετρουρία, έχουμε να πούμε ότι πολλά εισαγόμενα προϊόντα έφταναν από την φοινικική αποικία στην κεντρική Ιταλία δια μέσου του φοινικικού εμπορικού μονοπωλίου στη δυτική Μεσόγειο. Επίσης, υπάρχουν παραδείγματα από πρώιμα ετρουσκικά *bucchero* στην Καρχηδόνα. Η ετρουσκική γραπτή κεραμική όπως και η ετρουσκοκορινθιακή συμπεριλαμβάνονται στις εισαγωγές της Καρχηδόνας και εξαιρούνται από το context της Σικελίας και της

Παρατηρώντας τη γεωγραφική θέση και τη χώρα κάθε πόλης στη Σικελία κατά την προ-αποικιακή και αποικιακή φάση της εξάπλωσης των Φοινίκων, ο Θουκυδίδης διατύπωσε τη γνώμη ότι η εμπορική τακτική τους έγκειται στο εξής: στη σκόπιμη χρήση των ακρωτηρίων και των παράκτιων νησιών ως εμπορικές βάσεις [Markoe 2000, 176].

Την εξάπλωσή τους μέσα στο μεσογειακό κόσμο, ξεκινώντας από τις γνωστές εμπορικές ζώνες (Κύπρος, Κρήτη, κεντρικό Αιγαίο) την είδαν, λοιπόν, ως αποστολή κάλυψης του κενού δυνάμεως ή κυριαρχίας στη διάρκεια του 11^{ου} αι. π.Χ. Ο αιώνας αυτός υπογράμμισε την εμφάνιση των Φοινίκων ως μιας διαχωρισμένης οντότητας, που τη χαρακτήριζαν η γλώσσα και οι πολιτιστικές παραδόσεις τους. [Markoe 2000, 11]. Γνώστες των δύσκολων συνθηκών της πραγμάτωσης ενός πρώιμου διεθνούς εμπορίου, τόλμησαν να υιοθετήσουν άλλη στρατηγική: εξαπλώθηκαν όχι προς δυτικά, αλλά και προς την Ανατολική Μεσόγειο [Karageorghis 1994, 34]. Παρόλα αυτά, η περίοδος πριν από τον 9^ο αι. π.Χ., σε ό,τι αφορά στην επέκταση του φοινικικού εμπορίου και τις εγκαταστάσεις σε περιοχές στρατηγικής σημασίας παραμένει σκοτεινή και ρευστή [Reyes 1994, 21].

Το εμπορείο στην πόλη Ουγκαρίτ, μοιραία απόληξη των ελληνικών – αιγιακών θαλάσσιων διαδρομών, όπως και πολλά από τα σημαντικά κέντρα της YEX στην βόρεια ακτή της Συρίας, ερημώθηκε στην ΠΕΣ. «Γι' αυτό είναι δέλεαρ να προτείνεις την ακτή της Λεμεσού, που δεν είναι περισσότερο από μιας ημέρας ταξίδι από οποιοδήποτε μέρος του νότιου Λιβάνου ή του βόρειου Ισραήλ, ως τον κύριο κυπριακό προορισμό για τα φοινικικά καράβια στον 11^ο αι. π.Χ.» [Negbi 1992, 611].

Η αυξανόμενη επιδίωξη του διεθνούς εμπορίου, ωστόσο, οδήγησε στην εγκαθίδρυση εμπορικών βάσεων ή στη δημιουργία *ενοικισμών* σε ξένα εδάφη, αφού η εμπορική δραστηριότητα στα τοπικά λιμάνια ήταν αυστηρά επιθεωρούμενη από το βασιλιά δια μέσου τοπικών ναυτεμπορικών υπαλλήλων [Markoe 2000, 96]. Πάντως, τα πρωιμότερα φοινικικά κατάλοιπα από τους περιβόλους του ιερού της θεότητας Τανίτ στις

νότιας Ιταλίας. Αυτό, ενδεχομένως να σημαίνει ότι η πορεία των διαδρομών από την Ετρουρία ακολουθούσε το δρόμο απευθείας προς την Καρχηδόνα. [Rathje 1979, 181]

⁷ Η παράδοση θέλει την ίδρυση της πόλης από τους Φοίνικες στα 1104/3π.Χ., αν και τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν το επαληθεύουν. Ωστόσο, καταδεικνύεται το ενδιαφέρον για τη δημιουργία εμπορικού σταθμού πολύ κοντά στα μεταλλοφόρα στρώματα της περιφέρειάς της. *Cdr* (το φοινικικό Cadiz) στη γλώσσα των Καρχηδονίων σημαίνει 'τείχος' ή 'τειχισμένη ακρόπολη' [Markoe 2000, 183]

θέσεις, όπως Sulcis και Tharros στη Σαρδηνία, Μοτύη στη Σικελία και Καρχηδόνα στη βόρεια Αφρική δεν χρονολογούνται πριν τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. [Negbi 1992, 601].

Στο 10ο αι. π.Χ. εγκαθιδρύθηκαν οι μόνιμες φοινικικές θέσεις. Ξεκινώντας από την Κύπρο και περνώντας έπειτα στην Κρήτη δημιουργήθηκε το έρεισμα για να φτάσουν μέχρι τη Σαρδηνία και να κατακτήσουν με αυτόν τον τρόπο το δυτικό κόσμο. Η πιθανή πορεία θα ήταν ο απόπλους από οποιοδήποτε λιμάνι της ανατολικής ή νότιας Κύπρου προς το Κας και την Άκρα Χελιδονία της νότιας Ανατολίας. Έπειτα προς τα Δωδεκάνησα (Ρόδος, όπου Ιαλυσός και Κάμιρος και Κως, όπου η συνοικία Σαραγιών), που εξασφάλιζε πρόσβαση στις θέσεις του κεντρικού Αιγαίου (Μήλος-Φυλακωπή, Αττική-Αθήνα, Εύβοια-Λευκαντί) ή προς την βορειοανατολική Κρήτη (Βρόκαστρο, Κνωσός, Κομμός) δια μέσου την Κάσου και της Καρπάθου. Από εκεί θα κατευθύνονταν απέναντι από το λιμάνι του Κομμού προς την ακτή της Αφρικής ακολουθώντας μία πορεία κατά μήκος των ακτών της και προς τα δυτικά (Καρχηδόνα, Utica). Προσεγγίζοντας το Σελινούντα και τη Μοτύη⁸ της Σικελίας έφταναν στα νότια και νοτιοδυτικά της Σαρδηνίας (Sulcis, Nora, Tharros), για να κατακτήσουν και την Ιβηρική χερσόνησο (Cadiz, Ταρτησσός), διαδικασία που ξεκίνησε από τον 8^ο και ολοκληρώθηκε τον 6^ο αι. π.Χ. [Negbi 1992, 599-600]. Η αποικιακή δράση θα ευνοούσε τη μητρόπολη των Φοινίκων, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη στρατηγική ανοιχτής γραμμής για την εμπορική επικοινωνία. Η ίδρυση του Κιτίου, που είναι πολύ πιθανό να εξασφάλισε τρομερή οικονομική ενίσχυση στην Τύρο, οφείλεται στην επιδίωξη για την απόκτηση του κυπριακού χαλκού [Markoe 2000, 97].

Κινητήριοι μοχλός για την εξέλιξη των Φοινίκων εμπορών ήταν: α) η γεωπολιτική κατάσταση των ίδιων των Φοινίκων στην ενδοχώρα και στο εξωτερικό, που προηγήθηκε της ανόδου της Τύρου ως θαλάσσιας δύναμης στο 10^ο αι. π.Χ. και β) η έκταση και η φύση των ελληνικών δραστηριοτήτων στην Ανατολική Μεσόγειο πριν την ίδρυση της πρώτης ελληνικής ευβοϊκής αποικίας στις Πιθηκούσες τον 8^ο αι. [Negbi 1992, 611]. Σε ό,τι αφορά στις σχέσεις με τις άλλες κυπριακές πόλεις (Αμαθούς, Πάφος, Λάπηθος) η βιομηχανία χαλκού συνέστησε το διαμετακομιστικό εμπόριο που

---

⁸ Η απόσταση από τη Μοτύη προς την πιο κοντινή απέναντι βορειοαφρικανική ακτή (Ακρωτήριο Bon) είναι περίπου 100 μίλια. Ο Θουκυδίδης κάνει λόγο για την υψίστης στρατηγικής σημασίας βορειοδυτική ζώνη της Σικελίας, που διευκόλυνε το πέρασμα προς τα πλούσια μεταλλοφόρες περιοχές της νότιας

προσέφεραν οι Φοίνικες. Το γεγονός ότι ασκούσαν επιρροή και ότι εμπλέκονταν άμεσα στη διακίνηση των ταλάντων χαλκού επιβεβαιώνεται από τις θέσεις, που βρίσκονταν στις παρυφές του ορεινού όγκου του Τροόδου (Ταμασσός, Γόλγοι, Ιδάλιον, Μένικο, Άλασσα) [Markoe 2000, 171].

Περνώντας στην Κρήτη, η φοινικική παρουσία και επίδραση ανιχνεύεται αρχικά στα αναθήματα των ιερών (Ιδαίον Άντρο), στα νεκροταφεία (ο περίφημος τάφος του Τεκκέ κοντά στην Κνωσό, το νεκροταφείο της Ελεύθερνας) και στα νευραλγικά σημεία-λιμάνια του νησιού, όπως είναι ο Κομμός. Εδώ, μάλιστα ανακαλύφθηκε εργαστήριο επεξεργασίας σιδήρου, αφού η Κρήτη διαθέτει πλούσια κοιτάσματα σιδήρου, που εμπερικλείουν φώσφορο (*phosphorus-bearing iron ore*) [Markoe 2000, 172]. Οι σχέσεις μεταξύ Κρητών και Φοινίκων, που αντιπροσωπεύονται από τα παραπάνω ευρήματα μπορούν να διαφωτιστούν καλύτερα αν λάβουμε υπόψη μας περισσότερο το εξωτερικό πολιτικο-οικονομικό περιβάλλον της περιόδου που μας ενδιαφέρει παρά αν επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά και άμεσα στην Κρήτη. «Η οικονομική ιστορία σε αυτή την ιστορική φάση μπορεί να θεωρείται κατά κάποιο τρόπο ισχνή, η πολιτική ιστορία, όμως, είναι δυνατόν να συμβάλλει και να κατατάξει ή να αποσυναρμολογήσει αυτό που ανακλάται στην οικονομική ευημερία ή δυσχέρεια και να αλλάξει τα πρότυπα των διεθνών σχέσεων» [Jones 2000, 149].

Βλέποντας στο τέλος αυτής της ιστορίας, το αμοιβαίο εμπόριο μεταξύ της Κύπρου και της Ανατολής, ίσως, και αυτό συζητάμε εδώ, ξεκίνησε από τους Φοίνικες. Ο Όμηρος τους αποκάλεσε (Οδ. 13.272-86, 14.293-310, 15.415) σπουδαίους ναυσιπλόους, γενναίους και επιδέξιους ναυτικούς [Negbi 1992, 614].

Σχετικά με τις αρχαιολογικές θέσεις, όπου εντοπίζονται ευρήματα φοινικικής προέλευσης και ταυτότητας, ο Κομμός της Κρήτης, λειτούργησε ως λιμάνι προσεγγίσεως της κεντρικής Μεσογείου, ίσως πολυσύχναστο πριν την περίοδο του αποικισμού. Εδώ, μέσα σε ένα μικρό ναό, βρέθηκε τρίστηλο ιερό, παρόμοιο με αυτό του Κίτιου [Κουρου, 1068]. Γενικά, η εν χρήσει γεωγραφία για φοινικική παρουσία στην Κρήτη επικεντρώνεται στην ανατολική Κρήτη και κυρίως στο κεντρικό τμήμα του νησιού από την Κνωσό προς τα βόρεια, στη ρίζα προς την Ιταλία από την Ανατολή [Κουρου, 1073].

Σαρδηνίας και άνοιγε το δρόμο του εμπορίου με την Καμπανία και την Ετρουρία στα βόρεια χωρικά ύδατα [Markoe 2000, 176]

Το ερώτημα, όμως που τίθεται και κρατά το θέμα ανοιχτό και επίκαιρο είναι το εξής: ποιοι ήταν οι μεταφορείς αυτού του εμπορίου και μέχρι ποιο σημείο αυτό ή οι μετανάστες τεχνίτες, που εγκαταστάθηκαν στην Κνωσό ήταν υπεύθυνοι για τον ισχυρό και πρώιμο ανατολίτικο αντίκτυπο στην κρητική τέχνη; [Κουρου, 1070].

Η Ελεύθερνα, ιδρυμένη στις υπώρειες του Ψηλορείτη, παρουσιάζει ομοιότητα με την Τύρο, την Κνωσό και το Κούριο. Ο λόγος γίνεται για το cippus, ένα φοινικικό σύμβολο, που βρέθηκε στο νεκροταφείο της Ελεύθερνας. «Πρόκειται για την αφηρημένη μορφή ενός τανιτικού συμβόλου (της χθόνιας θεότητας Τανίτ), το οποίο, όπως διευκρινίζει ο ανασκαφέας Ν. Σταμπολίδης δεν υπάρχει παρά μόνο σε νεκροταφεία των Φοινίκων, στον τόπο τους ή στις αποικίες τους»⁹. Έχει κατασκευαστεί από ντόπια ασβεστολιθική πέτρα (ψαμμόλιθος) και χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τις απόψεις των μελετητών το cippus αποκαλύπτει το καλλιτεχνικό και λατρευτικό/θρησκευτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτό δημιουργήθηκε. «Η υπόθεση ότι άνθρωποι φοινικικής καταγωγής έζησαν και ενταφιάστηκαν στην Κρήτη ενισχύεται κατόπιν αυτών, κατά τον Ν. Σταμπολίδη, ο οποίος επισημαίνει και τη σύμπτωση της εποχής κατά την οποία όλα αυτά συμβαίνουν: *‘Ανάμεσα στον 9^ο και στον 7^ο αιώνα π.Χ. αρκετοί πληθυσμοί της Συροπαλαιστίνης, μετά τις καταστροφές που επέφεραν σε αυτούς οι Ασσύριοι, μετανάστευσαν κατά κύματα, ιδρύοντας αποικίες πρώτα στην Κύπρο και μετά στην Καρχηδόνα. Θα μπορούσε να αγνοηθεί η Κρήτη;’* [Το Βήμα 28.10.2001].

Τα cippi παρουσιάζουν ομοιότητες μεταξύ τους και η παρουσία τους έξω από την κυρίως φοινικική επικράτεια προσδιορίζει τις διαστάσεις της πολιτισμικής τους εξάπλωσης. Στο ίδιο πλαίσιο έρευνας εντάσσεται και η κατασκευή ναών ή ιερών, που παρουσιάζουν ομοιότητες αρχικά στην αρχιτεκτονική και στη λατρεία των Φοινίκων. Ο τεράστιος ναός της Ασάρτης στο Κίτιον (μέσα 9^{ου} αι. π.Χ.) χτίστηκε πάνω από τα θεμέλια του προηγούμενου, αφιερωμένου στο θεό *επί του Ταλάντου*.¹⁰ Μέρη του κατεστραμμένου -ήδη από τα τέλη της ΥΕΧ ΙΙΓ- ναού κατέλαβαν εργαστήρια μεταλλοτεχνίας. Αν και ο τομέας της λατρείας δεν παρουσιάζεται στην παρούσα θεώρηση, η σύνδεση με τον τομέα της μεταλλουργίας, με την κατασκευή και την

⁹ Απόσπασμα από το δημοσίευμα στην εφημερίδα 'Το Βήμα' (28.10.2001).

¹⁰ Η αναφορά στο ιερό του Κερασφόρου θεού (Απόλλωνος) δεν κρίνεται απαραίτητη, καθώς η ύπαρξη και χρήση του τοποθετείται χρονικά στα μέσα του 13^{ου} αι. π.Χ και συνεχίζεται μέχρι και τον 12^ο αι. π.Χ, μέχρι και την εγκατάλειψη της πόλης [Ιακώβου 1993, 17].

επεξεργασία την ύλης και με την ποικιλότητα της εφαρμοσμένης τέχνης ανά τους αιώνες, σε όποια πολιτισμική έδρα και αν λαμβάνει χώρα γίνεται καταφανής. Επιπλέον, δύο διαδεχόμενοι ναοί της εποχής του Σιδήρου στον Κομμό της Κρήτης, που χρονολογήθηκαν από το 925 π.Χ. (Πρωτογεωμετρική) – 600 π.Χ. (Αρχαϊκή) θυμίζουν κατασκευαστικά πρότυπα των Φοινίκων με έντονες επιρροές από τη λατρευτική παράδοση της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής¹¹ [Negbi 1992, 608].

Οι επαφές με τους αλλόθρησκους και αλλοεθνείς λαούς, το αντάμωμα με τις άλλες κουλτούρες, η διεξαγωγή διεθνούς εμπορίου και ο παρεπόμενος ανταγωνισμός συνέβαλαν ώστε η επιλογή των λιμανιών και των αστικών κέντρων (τουλάχιστον για την Κύπρο και την Κρήτη) να γίνει αβίαστα και να έρθει ως λογική απόρροια των μακροχρόνιων εμπορικών και πολιτικοκοινωνικών σχέσεων με τους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου.

Σε όλους σχεδόν τους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου μπορούμε να διακρίνουμε κοινά στάδια μετεξέλιξης στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις:

1. Οι απαρχές εντοπίζονται στην ερευνητική δράση και την επικοινωνία δια μέσου των θαλάσσιων διαδρομών.

2. Η εντατικοποίηση των οικονομικών επαφών παρέχει τη δυνατότητα να εκπληρώνονται βαθμιαία οι προσδοκώμενοι στόχοι.

3. Η εδραίωση και η καθιέρωση των εμπορικών σχέσεων σηματοδοτούν το στάδιο της αναγνώρισης καθιερωμένων εμπορικών αξιών και της αποδοχής του εμπορικού ρόλου, της διακρατικής-διεθνικής συμβολής.

4. Ο ανταγωνισμός, που θεωρητικά είναι η απόληξη της αύξησης των διεθνών εμπορικών αγορών ή απλά των *εμπορειών*, ενδυναμώνει τις δομές και συγκεκριμενοποιεί τους όρους των επιμέρους συνθηκών.

Για πολλούς, ο πρωταγωνιστικός ρόλος των Φοινίκων στηρίχτηκε στην παραγμένη πολιτική κατάσταση στα βασίλεια της Ανατολικής Μεσογείου και στην ανάγκη για επανίδρυση βασικών ρυθμιστικών εμπορικών επαφών ανάμεσα στις νεοσύστατες κοινωνίες. Οι έννοιες όπως ‘αποικιακή εξάπλωση’ και ‘εμπορική επέκταση’

---

¹¹ Αφορμή για την αναζήτηση της ταυτότητας του ναού αποτέλεσαν οι τρεις ακέριες στήλες, που ήταν τοποθετημένες μέσα σε λίθινη βάση. Ο Shaw υποστηρίζει ότι μεταξύ των ναών της εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Μεσόγειο ο σύγχρονος ναός της *Tanit* στην πόλη Sarepta μπορεί να παραλληλιστεί με το ναό της β' φάσης του Κομμού [Negbi 1992, 609].

ήταν ένα από τα στάδια που ακολούθησαν ύστερα από τη γενική οικονομική άνοδο και πολιτική ανασύνταξη. Τα ευρήματα από τον τάφο του Τεκκέ στην Κνωσό σηματοδότησαν την άγνοια για την παρουσία και το σκοπό της διαμονής ξένων στην Κρήτη [Kourou, 1068]. «Είναι η πρώτη φορά που η υπόθεση των μεταναστών τεχνιτών στην Κρήτη της πρόσφερε ουσιαστική υποστήριξη από τα υλικά κατάλοιπα» [Boardman 1967, 70].

Κάθε φορά που μελετάται η προσφορά ενός πολιτισμού σε ευρεία κλίμακα γίνονται αναφορές στην ταυτότητα, στις ικανότητες, στους στόχους, τις πρακτικές εφαρμογές και την εμπειρία, τους πολιτιστικούς δεσμούς και την πολιτιστική πολιτική απέναντι στις άλλες κουλτούρες. Και όταν κοινός παρονομαστής γίνονται οι θαλάσσιοι δρόμοι και οι εμπορικές σχέσεις, τότε η καταγραφή της πολιτιστικής φυσιογνωμίας καθίσταται ενδιαφέρουσα. Οι Φοίνικες, είτε πεπειραμένοι έμποροι των θαλασσών είτε απλώς τυχοδιώκτες, υπέδειξαν τη μεθοδική δραστηριοποίησή τους στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και στο πέρασμα στο δυτικό εμπορικό κόσμο. Η μελέτη και η προσεκτική παρατήρηση των καιρικών φαινομένων συνέβαλαν ώστε να ευοδωθούν οι στόχοι και οι προσδοκίες μέσα από τα μακρινά ταξίδια τους, που έγιναν πρεσβευτές του ανατολίτικου πνεύματος. Παρόλο που η τέχνη και η τεχνογνωσία των Φοινίκων συνδύαζε πολλά στοιχεία από το ανατολίτικο πολιτιστικό υπόβαθρο, κοινό γνώρισμα των πολιτισμών της Ανατολικής Μεσογείου, οι ίδιοι επέλεξαν τον τρόπο και το χρόνο πραγμάτωσης και ανασχεδιασμού των καλλιτεχνικών προτύπων και των διακοσμητικών μοτίβων. Έτσι, το ορόσημο κάθε λαού ήταν, και εκεί έγκειται η διαφορετικότητα και η πρωτοτυπία, η μετασχηματισμένη πολιτιστική ιδιοσυγκρασία, που εκφράζεται στην πιο ακμαία ιστορική στιγμή. Και για τους Φοίνικες η ιστορική στιγμή ήρθε όταν μια σειρά παραγόντων συντάχθηκαν λειτουργικά και δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για να συνδυαστούν οι τομείς του πολιτισμού, της λατρείας, της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής έξω και πέρα από τα χωρικά ύδατα κάθε κράτους.

7. ΣΚΕΨΕΙΣ – ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Η ανανέωση δεν συνίσταται στο νέο τρόπο σύλληψης, αλλά στο νέο τρόπο απόδοσης των προτύπων και προσαρμογής πρώτα στην αντίληψη κάθε πολιτισμού για κάθε είδους δράση και εξέλιξη και έπειτα στην τεχνοτροπία της εποχής. Η άποψη ότι «ψήγματα ιδεών» [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 31] γίνονται οι φορείς κάθε πολιτισμικής νοοτροπίας και όχι τα ίδια τα πολιτισμικά παράγωγα φαίνεται ότι είναι πολύ κοντά στην ουσία της έρευνας. Το αμάλγαμα της τέχνης που το συνθέτουν τα διακοσμητικά στοιχεία, οι παριστάμενες μορφές, οι συμβολισμοί και τα γεωμετρικά σχήματα είναι δυνατόν να ανήκουν στιλιστικά σε περισσότερες από μία κουλτούρες. Ο συγκερασμός, ωστόσο, πολλών και αλληλοσυμπληρούμενων μοτίβων προκύπτει από τις ζυμώσεις τους μέσα σε μία κοινωνία κάθε φορά (ο χαρακτηρισμός κυπροφαινικό ή κυπροαιγιακό υποδηλώνει την τεχνοτροπία, αλλά ταυτόχρονα μας μεταφέρει βαθιά μέσα στο χρόνο και την παράδοση). Η διαφορά δε συνίσταται μόνο στο τι επιλέγει κάθε εργαστήριο να κάνει ή στο τι είναι αυτό που επαναπροσδιορίζεται τεχνολογικά ή διακοσμητικά. Η μορφοποιητική ταυτότητα βρίσκεται και στην απόρριψη ή απουσία βασικών τυπολογικών χαρακτηριστικών. Με βάση αυτή την αρχή ένα χαλκοτεχνικό εργαστήριο αναδομεί την μεταλλοτεχνία και διαμορφώνει το «τοπικό μεταλλοτεχνικό του ιδίωμα».

Η σύγχρονη ταυτότητα ενός έργου τέχνης - ή απλά ενός λειτουργικού αντικειμένου - υποδηλώνεται από τα τοπικά στοιχεία που προσαρμόζει ο μεταλλοτεχνίτης αριστοτεχνικά αποδοσμένα επάνω στο μέταλλο. Η μόδα κάθε εποχής και κάθε τεχνοτροπικού ύφους περνά από τις ικανότητες του τεχνίτη επάνω στην ύλη. Η αξία του, όμως, συνδέεται άμεσα και εξαρτάται σχεδόν απόλυτα από την παράδοση στην οποία ανήκει και αποκτά μεγαλύτερη σημασία, όταν συμπορεύεται η πολιτιστική του σημασία με το κοινωνικό και πολιτικό status. Γι' αυτό, είναι σημαντικό να αναγνωρίζουμε την τεχνική και τεχνολογική δημιουργία ως μέρος μιας συνολικής διαδικασίας διάπλασης των κοινωνιολογικών δομών. Εκείνο που προέχει για κάθε

πολιτισμό είναι να δέχεται στους κόλπους του τα νέα καλλιτεχνικά δεδομένα και να προχωρεί στην αποκωδικοποίησή τους ανάλογα με την πολιτιστική βάση, επάνω στην οποία κινείται. Και για να διατηρήσει την παράδοσή του ζωντανή θα πρέπει να μεταβάλει ορισμένα χαρακτηριστικά, όσα ακριβώς τη διαιώνίζουν.

Η ανάπτυξη του κυπριακού και του κρητικού πολιτισμού έλαβε τη σύστασή του πολύ πριν την εποχή του Σιδήρου και οριοθετήθηκε μέσα σε κλίμα ποικίλων οικονομικών-εμπορικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων. Η βαθμιαία εξάπλωση και η παραπέρα εξέλιξη επιτεύχθηκε μέσα στους αιώνες που ακολούθησαν, γεγονός ποιοτικά αναπόφευκτο, αφού και τα δυο νησιά μοιραία διασταυρώνουν και φιλοξενούν τους εμπορικούς και κατ' επέκταση πολιτισμικούς δρόμους. Η γεωγραφική τους θέση αναγνωριζόταν ως πλεονεκτική ήδη από τους όψιμους προϊστορικούς χρόνους και η δράση των λαών τους κρινόταν ως θαυμαστή λόγω της θαλασσοκρατίας και της αυτονομίας, δηλαδή ουσιαστικά της εξωτερικής πολιτικής και της άρτιας εσωτερικής οργάνωσης. Η χρονική στιγμή, στην οποία εκδηλώνεται η στενή σχέση των δύο πολιτισμών είναι μια περίοδος, που φέρει την πράξη ως πιστοποίηση της ίδιας της θεωρίας : η επικοινωνία και οι εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ της Κύπρου και της Κρήτης έθεσαν ως κεντρικό άξονα την πολιτισμική επαφή τους. Η εκτίμηση που έλαβε αυτό το γεγονός στον τομέα της κοινωνίας και της ιδεολογίας καθόρισε τον τρόπο και το βαθμό της αλληλεπίδρασης.

Η ποιότητα των πολιτιστικών δεσμών πέρασε και στην τέχνη, ειδικότερα στη μεταλλοτεχνία. Ο ειδικός τομέας της κατεργασίας και επεξεργασίας των μετάλλων ήταν ο πιο πρόσφορος για να μετουσιώνει και να μεταφέρει την εμπειρία γενεών στους διαδόχους της. Είναι, ίσως, το πιο αντιπροσωπευτικό πεδίο δράσης για να συνδέσει την εισφορά, την παρουσία, την παύση, την επανένταξη της εγχώριας παραγωγής και διάδοσης ιδεών ανάμεσα στις δύο παραδόσεις. Αν και τα ευρήματα που καταγράφονται ως δηλωτικά των κοινωνικών και ταξικών θεσμών / συμβόλων εναποτίθενται σε ταφές και σε ιερά ως κτερίσματα ή αναθήματα αντίστοιχα, συμβάλλουν στο να « μελετήσουμε όχι ένα κοινωνικό σύστημα τόσο, όσο μια τελετουργική έκφραση ενός κοινωνικού οικοδομήματος, που θεσμοθετείται σε μεγάλο βαθμό με όρους όπως *ρόλος* και *κοινωνικές προσωπικότητες* » { Ian Morris } [Karageorghis 1994, 6].

Ο οπλισμός, τα πολύτιμα σκεύη, τα παραπληρωματικά εξαρτήματά τους, τα κοσμήματα, τα αναθήματα μοιάζουν να μοιράζονται τις ιδιότητες, που αντανακλούν: την ιεραρχία και την πολιτική κατάσταση, την πολυτέλεια, την εφαρμοσμένη τέχνη. Το κάθε αντικείμενο παραλαμβάνεται από τις γενιές ως κληρονομιά με ιδιαίτερο περιεχόμενο και ιστορία. Για το λόγο αυτό βρίσκουμε πολλά πολύτιμα είδη μεταλλοτεχνίας ως οικογενειακά κειμήλια, που εμφορούνται από μια ενιαία ηθική συνείδηση. Στην ουσία, αποτέλεσμα της μελέτης μας είναι ο τρόπος αποτύπωσης της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ώσμωσης στα πολιτισμικά αγαθά. Αυτός καθεαυτός ο χώρος της τέχνης, και δη ο χώρος της μεταλλοτεχνίας, επιτρέπει τη διέλευση νέων προτύπων, προτάσσει την καθιέρωσή τους ή ρυθμίζει την αποβολή των μη λειτουργικών χαρακτηριστικών. Η μεταλλοτεχνία είναι εξ ορισμού προσαρμοσμένη να εξυπηρετεί ζωτικές ανάγκες του ανθρώπινου δυναμικού. Επομένως, είναι λογικό να συνδέεται ένα μεγάλο μέρος της ανάλυσης με την κατασκευή όπλων και εργαλειακού εξοπλισμού έτσι, ώστε να διαρκέσει η βιωσιμότητα της πρώτης και να εξειδικευτεί η ικανότητα της δεύτερης κατηγορίας. Όταν, όμως το πέρασμα από το χώρο του πραγματικού συνυπάρχει με το πέρασμα στο χώρο του ηθικού και της ηθολογίας τότε περνάμε σε άλλου επιπέδου ανάλυση. Θεματικός πυρήνας γίνεται το εξής: ποια πολιτιστικά πρότυπα αναπλάθονται και γιατί, πως υπερισχύουν στη σύγχρονη καθημερινότητα κάθε πολιτισμού (του κυπριακού και του κρητικού), με γνώμονα ποια πολιτισμική ισχύ τα παράγωγα της μεταλλοτεχνίας διαχέουν τις πολιτιστικές αρχές και ενώνουν δυο δυναμικές κουλτούρες;

8. ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Από τις πολλές κατηγορίες ευρημάτων της μεταλλοτεχνίας στα νησιά Κύπρου και Κρήτης επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν διεξοδικότερα στη σύντομη αυτή θεώρηση:

α) τα κοσμήματα είτε ως προσωπικά αντικείμενα είτε ως ένθετα κρεμαστά πάνω σε φθαρτή ύλη, που αποτέλεσαν και αποτελούν έξοχα παραδείγματα της εφαρμοσμένης τέχνης με έντονο ταυτοποιητικό στοιχείο την τεχνογνωσία της πολιτισμικής – καλλιτεχνικής παράδοσης.

β) οι οβελοί και οι κρατευτές, μαζί με τον πολεμικό αμυντικό και επιθετικό εξοπλισμό των τάφων των πολεμιστών. Θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στους βασιλικούς τάφους της Σαλαμίνας της Κύπρου, στις ταφές πολεμιστών της Κρήτης. Απαραίτητη για τη μελέτη και την αρχαιολογική γνώση και καταγραφή κρίνεται η παράθεση της ταφής του πολεμιστή στο Άργος του 730/720 π.Χ. Το επικείμενο θέμα προσφέρεται για να καταδειχθεί η σχέση του ένδοξου μυκηναϊκού παρελθόντος με τη λατρεία και τις συνεπαγόμενες κοινωνικές και πολιτικές δομές της άρχουσας τάξης του 8^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ. Τα αντικείμενα της μεταλλοτεχνίας αποδεικνύονται φορείς ιδεών και κοινωνικών προτύπων, που λειτουργούν ως όργανα άσκησης εξουσίας και επιβολής της. Τα ομηρικά έπη μεταφέρουν το πνεύμα της στρατιωτικής *élite* της YEX και σε συνάρτηση με την οικονομική ευμάρεια του 8^{ου} αι. π.Χ. λόγω του διεθνούς εμπορίου η αναβίωση των ομηρικών ταφικών εθίμων θα λέγαμε ότι φτάνει στα όρια του μυκηναϊκού πολιτισμού και τα ξεπερνάει. Εκείνο που γίνεται αντιληπτό και διαφέρει από τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους είναι το χαρακτηριστικό της μέθεξης των ανατολικών επιδράσεων και του κυπριακού (και κρητικού) πολιτιστικού χαρακτήρα.

γ) τα χάλκινα υπόστατα (τετράπλευρα υποκρητήρια ή ραβδωτοί τρίποδες) και οι χάλκινοι τριποδικοί λέβητες, που ενώ ξεκίνησαν ως καθαρά χρηστικά αντικείμενα, έφτασαν στο σημείο να αφιερώνονται ως αναθήματα σε ιερά και να δίδονται ως

οικογενειακά κειμήλια, εξαιτίας της περίτεχνης διακόσμησης, που τα διέκρινε σε αριστουργηματικά έργα της μεταλλοτεχνίας

α) ΚΟΣΜΗΜΑΤΟΤΕΧΝΙΑ

Η κοσμηματική τέχνη στον ελλαδικό χώρο κατάφερε να φτάσει μέσα σε τέσσερις αιώνες (1100-700 π.Χ.) σε βαθμό τελειότητας τέτοιο, που να τη χαρακτηρίζουν ευθυγραμμισμένα και απολύτως συμμετρικά γραμμικά, γεωμετρικά και περίτεχνα διακοσμητικά μοτίβα. Η *συρματερή τεχνική (filigree)*, η *κοκκίδωση (granulation)*, η διακόσμηση με *ψήφους (inlay)*, το *επισμάτωμα (enameling)*, η τεχνική του έκτυπου *ανάγλυφου (repoussé)*, που είχε φιλτράρει η μυκηναϊκή κοσμηματοτεχνία, μια καθαρά προϊστορική-υστεροχαλκή τέχνη, επανήλθαν και προβλήθηκαν από την κυπρομυκηναϊκή παράδοση. Το αποτέλεσμα ήταν να επηρεάσουν το ρυθμό διάδοσης των ιδεών και των προτύπων στον πολυδιάστατο τομέα του κοσμήματος, στα κέντρα της μητροπολιτικής Ελλάδας¹² και στην Κρήτη.

Ο περίφημος θολωτός τάφος του Τεκκέ κοντά στην Κνωσό έδωσε στη δημοσιότητα ένα σύνολο κοσμημάτων, που θεωρήθηκε ως προϊόν μετανάστη τεχνίτη εγκατεστημένου στην Κρήτη, έπειτα από την κατάλυση των πόλεων της Συροπαλαιστίνης από τους Ασσυρίους (πιο συγκεκριμένα της πόλης Tell Halah) το 808 π.Χ. [Boardman 1967, 67].

Τα χρυσά κοσμήματα βρέθηκαν μέσα σε δύο αγγεία [Lebessi 1975, 169] (ένα εκ των οποίων ήταν μια ΠΓ Β' πυξίδα), που τα είχαν τοποθετήσει κάτω από το δάπεδο του διαδρόμου (προθάλαμος) του θολωτού τάφου [Μποζάνα-Κούρου 1980, 77].

¹² Για το διάστημα του 1050-900π.Χ στον Ελλαδικό χώρο αντιπροσωπευτικό δείγμα αποτελούν τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας στο Λευκαντί της Εύβοιας (είναι από τις θέσεις του 9^{ου} αι που έχει δώσει τα περισσότερα χρυσά αντικείμενα). Πολλά από τα ευρήματα διαφωτίζουν το κενό των αποκαλούμενων *Σκοτεινών Αιώνων* ως προς τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που μαρτυρούν την επικοινωνία των πολιτισμών στη Μεσόγειο και κατ' επέκταση την ποιότητα του βιοτικού επιπέδου σε γνωστές από την ΥΕΧ. Στο σημείο αυτό, θεωρούμε σκόπιμο να αναφέρουμε: α) την τεχνική της *κοκκίδωσης* στο Λευκαντί του 9^{ου} αι. π.Χ, χάρη στις συριοπαλαιστινιακές εργαστηριακές επιδράσεις, β) τύπο σκουλαρικών με κρίκο και επίμηκες κωνικό εξάρτημα, που σχηματίζεται με σφαιρίδια ή κοκκίδες και παρομοιάζεται με μούρο (τρία τέτοια εξαρτήματα, 9^{ος} αι. π.Χ), γ) χρυσό περιδέραιο με χάντρες (9^{ος} αι. π.Χ) [Δεσποίνη 1996, 24,33,36]. Η επαφή με την Κύπρο και η ανταλλαγή πολιτιστικών δεδομένων αποδεικνύεται από τα όμοια διακριτά χαρακτηριστικά, έτσι όπως αναλύονται παραπάνω.

Μεταξύ άλλων περιλαμβάνονται στο θησαυρό: χρυσά περιάπτα, εκ των οποίων το ένα με ψηφίδες από κρύσταλλο και ήλεκτρον (αριθ.καταλ.42), χρυσό δγάδημα, χρυσό περιβραχιόνιο, δύο περόνες με αργυρό στέλεχος και χρυσή διόγκωση στο επάνω μέρος, ζεύγος από χρυσές και αργυρές περόνες, σκαραβαίος από στεατίτη, χρυσό δαχτυλίδι, δύο χρυσές ψήφοι με ραβδώσεις, χάλκινη πόρπη, ελεφαντοστέινη δισκοειδή απόληξη χάλκινης περόνης και μία χρυσή περόνη, θραύσματα σιδερένιων ξιφών και αιχμές δόρατος, χρυσός *κριοφόρος* κατασκευασμένος με την τεχνική *repoussé* (η τεχνική του *έκτυπου ανάγλυφου*), [Boardman 1967, 68-70]

Το κούφιο ανδρικό ειδώλιο του *κριοφόρου* είναι περίαπτο και αποτελείται από δύο τμήματα σφυρηλατημένα σε μήτρες και συγκολλημένα. Δεν υπάρχει *κοκκίδωση*, αλλά τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι πιο ρεαλιστικά. Το κεφάλι είναι σφαιρικό και οι μακριοί πλόκαμοι απολήγουν σε σπειροειδείς μπούκλες.

Το πρώτο χρυσό περίαπτο του Γεκκέ (800 π.Χ.) παρουσιάζει από τεχνική και μορφολογική άποψη τρία νέα στοιχεία: ένθετους λίθους, αλυσίδες που μοιάζουν με κορδόνια και μικρά εξαρτήματα που κρέμονται από απλούστερες αλυσίδες. Οι αλυσίδες είναι γνωστές στη μινωική Κρήτη ήδη από την 3^η χιλιετία και μόλις το 16^ο αι. π.Χ. θα περάσει η τεχνική τους και τις μυκηναϊκές πόλεις [Δεσποίνη 1996, 23,36]. Τα παλαιότερα δείγματα αλυσίδας κορδονιού, ωστόσο, στην Ελλάδα προέρχονται από την Κρήτη, η οποία φαίνεται να προηγείται ή/και να συμβαδίζει με την Κύπρο στην εφαρμογή καλλιτεχνικών μοτίβων ήδη από την εποχή του Χαλκού.

Ανήκει στην κατηγορία των *σύνθετων περιδέραιων* (αριθ. καταλ. 42), που αποτελούνται από πολλά εξαρτήματα. Ονομάζεται (γεωμετρικό) *επιστήθιο κόσμημα*, επειδή αποτελείται από ένα μόνο κρεμαστό εξάρτημα περασμένο σε μια μεγάλη αλυσίδα ώστε να κρέμεται αρκετά χαμηλά πάνω στο στήθος [Μποζάνα-Κούρου 1980, 76]. Το βασικό του κόσμημα είναι ένα ημισεληνοειδές κομμάτι χρυσού, που κρέμεται με δύο κρίκους από δύο αλυσίδες (16εκ.) που καταλήγουν μπροστά σε κεφάλι φιδιού και πίσω σε απλό κύλινδρο και κρίκο [Μποζάνα-Κούρου 1980, 77]. Το ημισεληνοειδές τμήμα καλύπτει ορεία κρύσταλλος, ενώ το περιβάλλει αλυσιδωτό σύρμα. Πάνω από αυτό υπάρχει οριζόντια κυλινδρική ράβδος κοσμημένη με τριγωνικά *κοκκιδωτά* τετράγωνα, απ' όπου αναρτώνται οι κρίκοι για την αλυσίδα. [Higgins 1969, 150]. Η ράβδος συνδέεται με το βασικό ημισεληνοειδές κόσμημα με λοξές ταινίες, κοσμημένες με τη

συρματερή τεχνική από πλοχμό. Κάτω από αυτό κρέμονται τρία μικρότερα σύνθετα (ημισεληνοειδή μαζί με δισκοειδή τμήματα, διακοσμημένα με *κοκκίδωτη* πλαισίωση) κρεμαστά από ισάριθμα ζεύγη αλυσίδων [Δεσποίνη 1996, 239], με ένθετη διακόσμηση από ήλεκτρο [Μποζάνα-Κούρου 1980, 77]. Η *κοκκίδωση*, που διατάσσεται σε μικρά ισοσκελή τρίγωνα [Μποζάνα-Κούρου 1980, 77], οι ένθετες ψήφοι, το σχήμα της ημισελήνου και το σύνθετο κόσμημα ημισελήνου και δίσκου «είναι δυτικά ασιατικά μοτίβα, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στα φοινικικά έργα, και αναμφίβολα έφτασαν στην Κρήτη από αυτήν την πηγή» [Higgins 1969, 150]. Στη μετάδοση της *συρματερής τεχνικής*, της κατασκευής αλυσίδας με κυκλικούς συρμάτινους κρίκους, της *κοκκίδωσης* και των βοτρυόσχημων εξαρτημάτων στα σκουλαρίκια με κρίκο αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν οι επαφές με τις πόλεις της Συριοπαλαιστινιακής ακτής (τα εμπορεία της Ανατολικής Μεσογείου) και τον πολιτισμό της Αιγύπτου.

Το δεύτερο χρυσό περιάπτο (πλάτος: 5,5εκ.) από τον ίδιο τάφο (τάφος 2) χαρακτηρίζεται από την περίτεχνη διακόσμησή του. Το κέντρο βάρους πέφτει στον πλοχμό σε σχήμα σταυρού, που περικλείεται κυκλικά από ένα άλλο πλοχμό (οι πλοχμοί διαθέτουν ένθετη διακόσμηση από ήλεκτρο και ουσιαστικά σχηματίζονται με την *τεχνική της κοκκίδωσης*). Τα τεταρτημόρια, που προκύπτουν από τις πλοχμοειδείς κεραίες του σταυρού καλύπτονται από ένα πουλί το καθένα Τέλος, δύο μικρές ανθρώπινες κεφαλές με επίπεδο κάλυμμα κοσμούν το πάνω μέρος αυτού του έντεχνου *επιστήθιου* [Μποζάνα-Κούρου 1980, 78-9].

Το χρυσό διάδημα του Τεκκέ, αν και στη γεωμετρική Κρήτη αυτός ο τύπος κοσμήματος δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος, είναι ένα από τα δύο που έχουν βρεθεί στο νησί. Χρονολογείται στην πρωτο-Γεωμετρική Β' φάση, δηλαδή στις αρχές του 8^{ου} π.Χ. αι. Το μήκος του δεν ξεπερνά τα 30εκ., ενώ το πλάτος του περιορίζεται στα 2,8εκ. Το σχήμα του θυμίζει μακρόστενη ταινία, ενώ οι μικρές τρύπες στα άκρα της ενδεχομένως να σημαίνουν την προσάρτηση υφάσματος¹³. Οι εννιά μετώπες του, που εμπιέστηκαν στην ίδια μήτρα, περιβάλλονται από τρέχουσα σπείρα και αποδίδουν συμμετρικά δύο πολεμιστές *ράχη με ράχη* να αντιμετωπίζουν ο καθένας όρθιο λιοντάρι. Οι πολεμιστές

¹³ Σε ό,τι αφορά στα διαδήματα, η χρήση τους χαρακτηρίζεται ως ταφική, επειδή η ταινία του μετάλλου τους ήταν αρκετά λεπτή και εύθραυστη, γεγονός που αποκλείει εν μέρει την καθημερινή τους χρήση [Ν.Μποζάνα-Κούρου 1980, 34]. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι από όλα τα μέταλλα ο χρυσός έχει τη

φορούν κράνος και βραχύ χιτώνα. Ο τεχνίτης που το κατασκεύασε άντλησε τα πρότυπά του από τον πρωτο-ανατολίζοντα ρυθμό του εργαστηρίου της Κνωσού [Μποζάνα-Κούρου 1980, 42].

Επιπλέον, ένα δισκοειδές τμήμα από περιδέραιο, με κρίκο και στις δύο πλευρές βρέθηκε στο Ιδαίο Άντρο. Η γενική του όψη, που είναι *κοκκίδωση* διατεταγμένη σε ισοσκελή τρίγωνα, παραλληλίζεται με την Κύπρο και την Κύμη της Ιταλίας και είναι σχεδόν βέβαιο ότι η προέλευσή του είναι φοινικική. Ωστόσο δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο για το αν πρόκειται για εισαγωγή από τη Φοινίκη ή για κρητικό αντίγραφο. Χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ., αν το θεωρήσουμε σύγχρονο με τα παραδείγματα από τη Κύμη [Higgins 1969, 152].

Το δεύτερο κρητικό διάδημα προήλθε από ένα ΠΓ τάφο στη Φορτέτσα. Είναι μικρότερο από αυτό του Τεκκέ, χρυσό, με μικρές *έκκρουστες κουκκίδες* γύρω στο περιθώριό του, τύπος γνωστός από την αντίστοιχη κυπριακή τέχνη [Μποζάνα-Κούρου 1980, 42].

Από τη Φορτέτσα πάλι, δύο δαχτυλίδια (τέλος 7^{ου} αι. π.Χ.) από λεπτό έλασμα χρυσού με κρίκο και σφενδόνη, όμοιου μεγέθους, διακοσμούνται με κεφάλια που έχουν αποτυπωθεί ανάγλυφα και έχουν προσαρμοστεί στη σφενδόνη. Ο κύκλος στη μέση κάθε σφενδόνης και τα δύο συρμάτινα/ σχοινοειδή άνθη, που διαχωρίζουν τα δίδυμα κεφάλια εικονογραφικά κατά μήκος του οριζόντιου άξονα της σφενδόνης και που λειτουργούν ως συμπληρωματικά στοιχεία της διακόσμησης, συναποτελούν στην πραγματικότητα τον βασικό πυρήνα της σύνθεσης. Στα δαχτυλίδια, δύο από τα άνθη των τεταρτημορίων αντικαταστάθηκαν από τα κεφάλια, που εφαρμόζουν απλά στις γωνιώδεις άκρες της σφενδόνης. Η συνεχόμενη σειρά *κοκκίδωσης* που περιβάλλει τα κεφάλια και τα άνθη δείχνει ότι ο καλλιτέχνης είδε το συνδυασμό του φυτικού μοτίβου με την ανθρώπινη μορφή ως κάτι ενιαίο. Η ίδια ιδέα είναι ξεκάθαρη στα μεγάλα στρογγυλά μάτια, που περικλείονται με σύρμα, τα οποία, όταν επιστρώνονταν με ψήφους, μπορούσαν να έχουν την ίδια διακοσμητική αξία όπως τα άνθη, τα οποία επίσης περιέκλειε σύρμα και γέμιζαν ψήφοι από υαλοποιημένη σκόνη ή πολύχρωμους λίθους [Lebessi 1975, 170]. Τα δίδυμα τόξα, που σχηματίζουν το περίγραμμα της σφενδόνης (σχήμα που επιβίωσε από τη

μεγαλύτερη ελατότητα, γεγονός που συμβάλει ώστε το πάχος του ελάσματος να μειώνεται έως και ένα δέκατο του χιλιοστού (όταν ο τεχνίτης το δούλευε για επιχρύσωση) [Δεσποίνη 1996, 19]

μυκηναϊκή παράδοση), το σχήμα των ματιών και των ανθέων (στοιχεία που ανήκουν στη Γεωμετρική παράδοση), η πλούσια *κοκκίδωση*, που κάνει την ανάγλυφη φίγούρα των μορφών να μοιάζει επίπεδη, όλα αυτά είναι ενδείξεις ότι το έργο είναι *προ-δαιδαλικό*. Η καμπύλη του κεφαλιού, το στρογγυλό περίγραμμα του προσώπου, που στενεύει απότομα στο πηγούνι, και τα μεγάλα στρογγυλά μάτια εμφανίζονται με μικρές παραλλαγές στο χρυσό *Κριοφόρο* του Τεκκέ, από τη στιγμή που είναι το τελευταίο έργο από ένα σύνολο έργων του 8^{ου} αι. π.Χ. [Lebessi 1975, 171].

Τα δαχτυλίδια από τη Φορτέτσα εμπλουτίζουν τη γνώση μας αρχικά για έναν τόσο σημαντικό κλάδο της κρητικής τέχνης και κατ' επέκταση «αποδεικνύουν κρητική προτεραιότητα στην υιοθέτηση της διακοσμητικής τεχνικής εκείνης, που εξαπλώνεται στα νησιά του Αιγαίου (και στην Ιωνία)» [Lebessi 1980, 169]. Παρόλα αυτά, φαίνεται πολύ πιθανό να είναι δημιουργήματα του εργαστηρίου της Κνωσού, το οποίο ήταν ακόμη σε ενεργό παραγωγή στον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. Επομένως, η τεχνική του *έκτυπου ανάγλυφου* σε συνδυασμό με την περίτεχνη *κοκκίδωση* και τις μετώπες, διακριτικά των πρώιμων έργων του εργαστηρίου της Κνωσού, μπορεί να ανιχνευτεί σε ορισμένα ύστερα δημιουργήματα¹⁴. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διακόσμηση στα δαχτυλίδια εκφράζει τις αισθητικές ανάγκες της εποχής και του εργαστηρίου που τα δημιούργησε. Σε γενικές γραμμές αναγνωρίζεται από τους ερευνητές ότι ο ΠΓ Β' ρυθμός του εργαστηρίου της Κνωσού εγκόλπωσε πολλά στοιχεία ανατολίζοντα, που προήλθαν από τα μέταλλα πρωτότυπα τους. «Συγκεκριμένα, στην πρώιμη τέχνη της Κρήτης, ανατολικές επιδράσεις προήλθαν από πολλές πηγές και στην περίπτωση του κνωσιακού ΠΓ Β' ρυθμού μεταφέρθηκαν δια μέσου της μεταλλοτεχνίας, έναν ιδιαίτερα διακεκριμένο κλάδο της κρητικής τέχνης» [Lebessi 1975, 173].

Το δαχτυλίδι από το τάφο στην Πραισό της Κρήτης (αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.) έχει σφενδόνη του παραδοσιακού μινωικού τύπου δαχτυλιδιού, γωνιάζοντας κάπως στην πάνω και κάτω πλευρά και στα πλάγια. Στο κέντρο έχει ψήφους και σε κάθε γωνία, τα

¹⁴ Η ερευνήτρια προχωράει περισσότερο και αναφέρεται στη σχέση των έργων του συγκεκριμένου εργαστηρίου με τα μεταγενέστερα έργα του ώριμου δαιδαλικού ρυθμού στην Κρήτη. Επίσης ισχυρίζεται ότι: «η παρουσία Ανατολιτών τεχνιτών, εγκατεστημένων σε πολλές πόλεις της Ελλάδος σε κλειστά κοινωνικά σύνολα και που εργάζονταν για λογαριασμό ξένων πελατών δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική λύση». Η θέση αυτή αντιτίθεται στην άποψη του Boardman [Boardman 1967] [Lebessi 1975, 173].

διαστήματα μεταξύ των εξώτερων ψήφων γεμίζονται με ζικ-ζακωτά περίτεχνα ελάσματα, που καλύπτονται με *κοκκίδωση*. Η τεχνική έχει προέλευση φοινικική¹⁵.

Τα *έρματα... τρίγλινα μορόντα*, που φόραγαν η Ήρα και η Πηνελόπη (Ιλ. Ξ 182-183, Οδ. σ 296-297) και φαίνεται να προσομοιάζουν στην ανατολίζουσα κοσμηματοτεχνία του τάφου του Τεκκέ. Η στερεότυπη αυτή διπλή αναφορά στην ομηρική ποίηση απασχόλησε την έρευνα με εμμονή στον αριθμό τρία. Ο όρος *τρίγλινα* παραμένει ουσιαστικά ανερμήνευτος. Σύμφωνα με τη γνώμη της Α. Δεσποίνη η ερμηνεία δε θα πρέπει να σχετιστεί με τον αριθμό των εξαρτημάτων, αλλά με την ερμηνεία του Σχολιαστή του Ομήρου «*πολλής θέας άξια*» ή του Ησύχιου «*πολυθέατα*». «Ο αριθμός των εξαρτημάτων ήταν ίσως τοπική παραλλαγή, αφού από το Λευκαντί έχουμε και ένα δεύτερο ζεύγος σκουλαρικιών με τρία κωνικά εξαρτήματα, που δεν είναι, όμως *μορόντα*¹⁶ [Δεσποίνη 1996, 32].

Ανάλογα, λοιπόν, τριπλά ενώτια (εννοεί με τρία εξαρτήματα) έχουν βρεθεί σε πρωτογεωμετρικούς τάφους στο Λευκαντί (9^{ος} αι. π.Χ.) [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 213]. Πρόκειται για τον τύπο των σκουλαρικιών με κρίκο και επίμηκες εξάρτημα που σχηματίζεται με σφαιρίδια ή κοκκίδες και παρομοιάζεται με μούρο. Το σημαντικό για την πολιτιστική επαφή στον τομέα της κοσμηματοτεχνίας είναι ότι παρουσιάζει παράλληλα ανάπτυξη από τον 16^ο αι. π.Χ. στη Συρία, την Κύπρο, καθώς και στην Κρήτη, όπου γρήγορα εξελίσσεται σε ένα κόσμημα με στυλιζαρισμένη μορφή βοοκεφαλής (βοτρυόσχημα εξαρτήματα) [Δεσποίνη 1996, 31].

Δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός της ομοιότητας ανάμεσα στο περιδέραιο της Ελεύθερνας με το περιδέραιο¹⁷ από τον τάφο της λεγόμενης Ελληνίδας πριγκήπισσας στη Σαλαμίνα της Κύπρου, ομοιότητα που θίγει το ζήτημα του τόπου παραγωγής ή της διακίνησης ανάλογων κοσμημάτων για ένα μεγάλο, όπως φαίνεται, χρονικό διάστημα. Με αφορμή τα παραπάνω τίθεται το ερώτημα σε τι είδους προϊόντα στηρίχθηκε η

¹⁵ Σημειώνουμε παρενθετικά ότι τη συγκεκριμένη τεχνική τη συναντάμε περιστασιακά στην ετρουσκική κοσμηματοτεχνία αυτής της περιόδου και πιστεύεται ότι οι Ετρούσκοι χρυσοχόοι επηρεάστηκαν από τα φοινικικά πρότυπα [Higgins 1969, 152]

¹⁶ μορόεις, εσσα, εν= σύμφωνα με τους αρχαίους ερευνητές είναι «τα μετά μόρου», δηλαδή «τα κακοπαθείας εκπονημένα ενώτια», σύμφωνα, όμως με τον Άμειν «παρά το μόρος (=μέρος)», δηλαδή «εκ πολλών μερών τεχνικώς συνηρμοσμένων συγκείμενα» τέλος κατά Λόβεκκ: «*τρίγλινα μορόντα* = γλήνας τριμερείς έχοντα» [από το Ομηρικό Λεξικό του Ι. Πανταζίδου]

¹⁷ Οι χάντρες των δύο περιδεραιών είναι από χρυσό και ορεία κρύσταλλο. Αυτό της Σαλαμίνας χρονολογήθηκε στον 8^ο αι. π.Χ [Καραγιώργης 1978, 81]. Το περιδέραιο της Ελεύθερνας τοποθετήθηκε χρονικά στο β' μισό του 9^{ου} αι. π.Χ με τη βοήθεια των συνενρημάτων του [Σταμπολίδης 1996, 75]

εμπορική δραστηριότητα, η οποία εισήγαγε πολύτιμα είδη και υλικά (μεταξύ άλλων και κοσμήματα) «αν φυσικά ο όρος ‘πολύτιμο’, για τις κοινωνίες των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων τουλάχιστον στην Ανατολική Μεσόγειο ερμηνεύεται ορθά. Γιατί ‘πολύτιμο’ θα μπορούσε να είναι όχι μόνο κάποιο αγαθό, αλλά επίσης και καθετί εξωτικό, καθετί που ελλείπει ή είναι σπάνιο σε μια κοινωνία, καθετί ξένο, παράξενο ή περίεργο που ανταλλασσόμενο (ή δωρούμενο) θα είχε για τα δυο μέρη της αγοραπωλησίας (ή της ανταλλαγής δώρων) ανάλογη αξία». [Σταμπολίδης 1996, 45].

Τα δύο παραδείγματα ζεύγους περονών που έχουμε από τη Φορτέτσα και τον Τεκκέ της Κνωσού ανταποκρίνονται στον τύπο εκείνο που παρουσιάζει δισκοειδή διαπλάτυνση στην κορυφή (κεφαλή με δίσκο), ενώ λίγο πιο κάτω από αυτή διαμορφώνεται μια συμφυής με το στέλεχος σφαιρική χάντρα ή ένα ελλειψοειδές έξαρμα (σφαιρικό έξαρμα), το οποίο μπορεί να πλαισιώνεται με ελαφρά εξέχοντες δακτυλίους. Ήδη από το 10^ο αιώνα το έξαρμα είναι αμφικωνικό και πλαισιώνεται από δακτυλίους, που χαρακτηρίζεται ως πιο σύνθετο διακοσμητικό στοιχείο¹⁸.

Πιο συγκεκριμένα, το ζεύγος περονών (ύψος: 5,2εκ.) από τον τάφο 2 του Τεκκέ (800 π.Χ.) αποτελούνται από μια χρυσή κεφαλή και μια ασημένια βελόνα φθαρμένη στη μια περόνη). Η κεφαλή είναι κυλινδρική, διακοσμημένη με αμφικωνική χάντρα, που πλαισιώνεται πάνω και κάτω από τρεις πλαστικούς δακτυλίους. Κορυφώνεται σε ένα συμπαγή κυκλικό δίσκο, όπου κάθετα ένα πουλί που έχει τη μορφή πελεκάνου. Οι δύο περόνες συνδέονται μεταξύ τους για ασφάλεια με μια απλή χρυσή αλυσίδα. Περόνες με ζωόμορφες κεφαλές, ανατολικής κυρίως προέλευσης, δεν ήταν συχνές στην Ελλάδα, σπανιότερος είναι ακόμη ο τύπος με πουλί¹⁹. Η σύνδεση, επίσης, των περονών μεταξύ τους με αλυσίδα δεν ήταν συνηθισμένη, αλλά πάντως όχι σπάνια, κυρίως από τον 6^ο αι. π.Χ. και ύστερα [Δεσποίνη 1996, 256]

Και το ζεύγος περονών από τη Φορτέτσα απολήγουν σε δισκόμορφη κεφαλή και χρονολογούνται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. Είναι ολόκληρες χρυσές, συμπαγείς και σώζονται ακέραιες. Το πάνω μέρος τους διακοσμείται με ένα πολύεδρο αμφικωνικό

¹⁸ Το παλαιότερο ζεύγος περονών από τον Τεκκέ παρουσιάζει αυτή την επεξεργασία και ανήκει στον τύπο που θα αποκρυσταλλωθεί τον 8^ο αι. π.Χ σε μια μορφή περονών τυπική για την Κρήτη έως τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ [Δεσποίνη 1996, 40], όταν το επάνω μέρος του στελέχους θα αρχίσει σταδιακά να στενεύει προς το δίσκο [Μποζάνα-Κούρου 1980, 54]

¹⁹ Ειδικά ο πελεκάνος, μοναδική περίπτωση σε περόνες, απαντά σπάνια και σε άλλα είδη τέχνης [Δεσποίνη 1996, 256]

έξαρμα, πλαισιωμένο πάνω και κάτω από τρεις εξέχοντες δακτυλίους. Κορυφώνεται σε ένα κυκλικό δισκόμορφο πέρας με ένα κωνικό κομβίο στο μέσο του [Δεσπρίνη 1996,256, Lebessi 1975, 170].

β) ΟΒΕΛΟΙ, ΚΡΑΤΕΥΤΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑΦΕΣ

Ο τάφος του πολεμιστή από το Άργος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι πΧ. από την κεραμική που συμπεριλάμβαναν τα συνευρήματα. Ανεσκάφη στα 1953 από τον Paul Courbin. Βρέθηκαν μαζί με το χάλκινο θώρακα, ένα χάλκινο κράνος με πεταλόσχημο λοφίο²⁰ [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 211], δύο σιδερένιοι διπλοί πελέκεις, 12 σιδερένιοι *οβελοί* και ένα ζεύγος *κρατευτών* σε σχήμα πλώρης και πρύμνης πλοίου με π-όσχημα πόδια ύψους 11εκ. (για να καθαρίζουν οι κρατευτές από τα κάρβουνα που τυχόν κόλλησαν) (αριθ. καταλ. 30). Υπάρχουν, επίσης, και υπολείμματα αλόγων σε αυτήν την ταφή. Από τους οβελούς ο ένας μόνο διατηρεί την μυτερή απόληξή του. Οι υπόλοιποι διασώζουν τις λαβές: πεπλατυσμένες, σχεδόν κυκλικές προεκτάσεις διαμέτρου 6 εκ. περίπου. Το σωζόμενο μήκος είναι 111εκ., το βάρος 1,24κ., αλλά είναι αδύνατον να καθορίσουμε πόσο λείπει από το τέλος της αιχμής [Tandy 1997, 156].

Το τελευταίο σύνολο ευρημάτων, οι *οβελοί* (αριθ. καταλ.: 15 και 16), και οι *κρατευτές* (αριθ. καταλ.: 24 και 26), ουσιαστικά οι σούβλες και τα υποστηρίγματα τους μεταλαμπαδεύουν από την ομηρική επική παράδοση τη σημασία των συμποσίων. Κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους τα συμπόσια αποτελούσαν συνηθισμένη πρακτική για την άρχουσα τάξη και η συνύπαρξη τέτοιων αντικειμένων μεταξύ άλλων πλούσιων κτερισμάτων συμβολοποιεί το ρόλο των συμποσίων στα πλαίσια μιας αριστοκρατικής κοινωνίας [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 218] αποπνέοντας συγκεκριμένο θρησκευτικό-τελεστικό νόημα [Karageorghis 1970-1, 44].

Ο *σιγύνης* ή το *σίγνον* ήταν ένα είδος ακοντίου ή δόρατος. Ο Ηρόδοτος μας αναφέρει: «*σιγύνας δ' ων καλέουσι Λίγνες οι άνω Μασσαλίας οικέοντες τους καπήλους,*

²⁰ Μαζί με τις παραγαθίδες, το κάλυμμα του αυχένα, η ράβδος που φέρει και στηρίζει το λοφίο και το βασικό τμήμα του κράνους, που καλύπτει το επάνω μέρος της κεφαλής παρουσιάζεται μία σύνθετη κατασκευή που υποδεικνύει ποικιλία στην εκτέλεση της τεχνικής: Μόνο η ράβδος είναι χυτή και κοίλη, γεγονός που την καθιστά ένα από τα πιο παλιά παραδείγματα κοίλων χυτών. Τα υπόλοιπα μέρη είναι σφυρήλατα, όπως και ο θώρακας. Τα διαφορετικά κομμάτια ενώνονται μεταξύ τους με καρφιά χαλκού

Κύπριοι δε τα δόρατα» (Ηρόδ. 5,9). Ωστόσο το μεγάλο μήκος τους και το πάχος τους καθιστά δύσκολο να τα θεωρήσουμε ως όπλα, αν και δε μοιάζει να είναι σύμπτωση το γεγονός ότι έχουν βρεθεί σε τάφους πολεμιστών τόσο στην Κύπρο (Σαλαμίνα, Παλαιάπαφος, Ταμασσός) όσο και στην Κρήτη (Φορτέτσα). Οι *οβελοί* είναι επιμήκεις ράβδοι που απολήγουν σε μια πεπλατυσμένη άκρη χωρίς κόγχη. Οι *σιγύναι* είναι μακρά όπλα, ορθογώνιας διατομής, ενός τύπου χαρακτηριστικού της Κύπρου, και εκεί γνωστού μόνο κατά την ΚΓ Ι (1050-950 π.Χ.). «Είναι σχεδόν βέβαιο ότι εισήχθησαν από την Κύπρο και αποτελούν αναμφισβήτητο μάρτυρα της συνέχειας, αν και όχι των δεσμών ανάμεσα στα δύο νησιά» [Desborough , 267]

Οι *σιγύναι* από τη Φορτέτσα κατασκευάστηκαν από σίδηρο στη διάρκεια της πρωτογεωμετρικής εποχής. Είχαν ορθογώνια διατομή και μυτερή απόληξη στο ένα άκρο. Θεωρήθηκαν κυπριακές εισαγωγές, αν και ο προσδιορισμός τους ως *σιγύνες* ή *οβελούς* ήταν επίπονος, αφού επρόκειτο για μια μάζα διαβρωμένων μετάλλινων στελεχών.

Παρόλο που η έρευνα κινήθηκε γύρω από το αν η δέσμη *οβελών* (που πάντα τοποθετούνται σε ορισμένο αριθμό των 6,12 ακόμα και δέκα οχτώ, ως πολλαπλάσια του έξι, τεμαχίων) ήταν όντως τέτοια ή δέσμη από κυπριακά αυθεντικά δόρατα (*σιγύνες*), βασική παράμετρος για τη συζήτηση αποτέλεσε το ίδιο το υλικό: η Κύπρος δεν παρήγαγε ποτέ όπλο *ολοσίδηρον*, ή μόνο από χαλκό, πράγμα που έκανε η Κρήτη²¹.

Δύο σιδερένιοι *κρατευτές* (μήκος: 110εκ.) και δέσμη δώδεκα *οβελών* (μήκος:150εκ) βρέθηκαν στο δρόμο του τάφου 79 της Σαλαμίνας [Καραγιώργης 1978, 89] (αριθ. καταλ. 27). Στη δέσμη ήταν περασμένοι δύο δακτύλιοι, που τη συγκρατούσαν, ενώ ανάμεσά τους υπήρχε σιδερένια θηλιά για το ανασήκωμά της. Η τριγωνική πρύμνη και στους δύο *κρατευτές* έχει μικρές προβαλλόμενες (projection) γραμμές, ίσως από την αρχή πανομοιότυπες, αν και μία από τις προβολές έχει παρεκκλίνει σε κάποιο σημείο από το κυκλικό πρότυπό της [Tandy 1997, 158]. Το γεγονός ότι οι *κρατευτές* απολήγουν σε σχήμα πλώρης και πρύμνης πλοίου παραπέμπουν στο αντίστοιχο ζεύγος της Παλαιάπαφου (Εικ. 21) και του Άργους σε τάφους πολεμιστών (Εικ. 30). «Μπορούμε να αποδώσουμε

(πριτσίνια) τοποθετημένα εξωτερικά με επιμέλεια ώστε να μη γίνονται αντιληπτά. Το αποτέλεσμα είναι πως φαίνονται συγκολλημένα [Courbin 1957, 358]

²¹ Ο καθηγητής Μαρινάτος είχε αναγνωρίσει ένα χάλκινο δόρυ ως *σιγύνη*, αν και ο Καραγιώργης ως αντίλογο παραθέτει την ομοιότητα πολλών δοράτων με τα πρωτότυπα των *σιγύνων*, που αναφέρει ο Ηρόδοτος. Αυτοί οι αντίστοιχοι κατά τρόπον τινά τύποι των *ψευδοσιγύνων* ήταν πολύ μικρότεροι σε μήκος και είχαν κυκλική ή ορθογώνια διατομή, διαθέτοντας σωληνοειδή κόγχη [Karageorghis 1970-1, 44]

συγκεκριμένο θρησκευτικό νόημα σε τέτοια αντικείμενα ή πρέπει να τα θεωρήσουμε ως προσφορές στο νεκρό απλώς για χρηστικό ρόλο; Αν δεχτούμε την τελευταία ερμηνεία, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι σε τρεις τάφους πολεμιστών, που χρονολογούνται από το τέλος του 8^{ου} π.Χ. αι. βρέθηκαν τα ίδια αντικείμενα με το ίδιο σχήμα πλοίου;» [Karageorghis 1969, 91].

Το σημαντικότερο εύρημα στον τάφο υπ' αρ. 80 είναι οι αργυροί *οβελοί* του βασιλιά Ευέλθοντα (περ. 560-525 π.Χ.), ως δείγματα των πρώτων νομισμάτων που κόπηκαν στην Κύπρο [Ιακώβου 1993, 23].

Στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, στο θαλαμοειδή τάφο A1/K1 της Ελευθέρας, βρέθηκε ζεύγος σιδερένιων *κρατευτών* με *οβελούς*. Η χρονολόγηση των *κρατευτών* τοποθετείται στο α' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.²² Είναι παρόμοιοι με το ζεύγος σιδερένιων *κρατευτών* με *οβελούς* από την Κύπρο, της ΚΑ I (750-600 π.Χ.) περιόδου, από το Πατρίκι²³. Η διαφορά τους συνίσταται στο γεγονός ότι οι κυπριακοί *κρατευτές* διαμορφώνονται σε σχήμα πλοίου με μυτερή πλώρη και καμπύλη πρύμνη. Μοιάζουν, δηλαδή, οι τελευταίοι με το ανάλογο παράδειγμα των ΥΓ χρόνων από το Άργος, ομοιότητα που παραπέμπει ακόμη μια φορά στις σχέσεις της Κύπρου με την Πελοπόννησο και τους Μυκηναίους φυγάδες της δέκα περίπου γενιές προγενέστερα [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998, 116].

Οι *οβελοί*, γενικά, είναι επιμήκεις σιδερένιες ράβδοι με αιχμηρή απόληξη, συνήθως μήκους $\pm 1,60\mu.$, τετράγωνης διατομής ώστε να μη γλιστρά το κρέας κατά τη διάρκεια της όπτησης, χωρίς ωστόσο να λείπουν και οι κυλινδρικής διατομής: στο ένα άκρο τους φέρουν το ακροπόριο, άλλοτε τριγωνικό ή δισκοειδές και άλλοτε με μια κωνική εσοχή ώστε να εντίθεται ξύλινη λαβή και να μην καίγεται ο ψήστης από τη θερμότητα που αναπτύσσει το μέταλλο πάνω από τη φωτιά. Το γεγονός ότι συνοδεύουν ταφές πολεμιστών και εντίθενται μαζί με ζεύγη *κρατευτών* και λέβητες παραπέμπει στην ομηρική *δαίτα*, δηλαδή στο συμπόσιο.

²² Το ελευθερνιώτικο παράδειγμα, πρωιμότερο από τα μέχρι σήμερα γνωστά, διαθέτει το γενικό, αφηρημένο σχήμα καμπύλων ακρόπρυμων με πραγματικά λειτουργικά βαθμιδωτά εξάρματα, στα καμπύλα άκρα και δεξιά [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998, 116]

²³ Και οι *οβελοί* και οι *κρατευτές* βρέθηκαν άθικτοι και σε θραύσματα, διασκορπισμένοι μέσα στον τάφο και στο στενό δρόμο. Το μήκος των *κρατευτών* –με ορθογώνια αιχμηρή απόληξη και αυτοί- είναι 98εκ., ενώ τα π-όσχημα υποστηρίγματα 6 και 7 εκ. Το τμήμα σε σχήμα πρύμνης καμπυλώνουν προς τα πίσω με τρόπο που θυμίζουν το αντίστοιχο στα Κούκλια- Παλαιάφαος. Το τμήμα σε σχήμα πλώρης είναι τριγωνικά

Στην Κύπρο, όπου φαίνεται να υπάρχει μια συνεχής παράδοση, έχουν εντοπιστεί οι πρωιμότεροι στο Κίτιον (τρεις χάλκινοι *οβελοί*, 11^{ος} αι. π.Χ.), ενώ στην Κρήτη οι πρωιμότεροι είναι σιδερένιοι και βρέθηκαν στη Φορτέτσα (τάφοι VI και XI, 10^{ος} π.Χ.) [Σταμπολίδης- Καρέτσου 1998, 258]. Λόγω της χρήσης τους ως μέσων ανταλλαγής, οι *οβελοί* δώσανε το όνομά τους στη μικρότερη νομισματική μονάδα της κλασικής εποχής, τη δραχμή. Η νομισματική αξία των *οβελών* δεν πρέπει να ξεχνιέται ακόμα και όταν εμφανίζεται σαν ταφικά κτερίσματα. Άμεσα, όμως φαίνεται πως αντανακλούν σε αυτή τη χρήση τη φροντίδα για τη διατροφή του νεκρού [Σταμπολίδης 1996, 73].

Ο χάλκινος *οβελός* από τον τάφο 49 στις Σκάλες της Παλαιπάφου (11^{ος} αι. π.Χ.) (αριθ. καταλ. 17-18) είχε μια ξεχωριστή ιδιαιτερότητα: ένα αρκαδικό, ελληνικό, όνομα (ΟΦΕΛΤΟΥ) χαραγμένο σε κυπροσυλλαβική γραφή. Η υιοθέτηση του μυκηναϊκού τύπου γραφής και η ίδρυση των βασιλείων στην Κύπρο του 11^{ου} αι. π.Χ., που διατηρήθηκε ως τα ελληνιστικά χρόνια, αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα συνέχειας και διατήρησης στοιχείων από το μυκηναϊκό παρελθόν [Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, 107].

Στον τάφο του πολεμιστή στην Παλαιάπαφο, πάλι, οι *κρατευτές* που βρέθηκαν έχουν ορθογώνια διατομή. Η μία άκρη της ράβδου έχει τριγωνική επίπεδη απόληξη, που φαρδιά στη βάση της και λεπτή στην κορυφή με τελείωμα (γάντζος), που κυρτώνει προς τα μέσα, κυκλικής διατομής, απροσδιόριστου όμως, μήκους. Η άκρη ελλειπής. Στο άλλο άκρο της ράβδου το μέταλλο λεπταίνει. Η διατομή γίνεται τετράγωνη στο σημείο, όπου κυρτώνει για να λυγίσει και να γίνει παράλληλη με το κυρίως μέρος της ράβδου, δηλαδή του *κρατευτή*. Κάθε *κρατευτής* υποστηρίζεται από δύο π-όσχημα μετάλλινα τμήματα (ύψος: 10,5εκ.). Το συνολικό μήκος των *κρατευτών* είναι 96,5εκ. [Karageorghis 1963, 277]. Συγκριτικά με το ζεύγος *κρατευτών* του Άργους εκτιμώνται ως λιγότερο αριστοτεχνικά σχηματισμένοι στα άκρα τους, στα οποία δίδεται προσοχή για να μην γλιστράνε οι *οβελοί* κατά τη διαδικασία του ψησίματος [Tandy 1997, 157]. Από τα είκοσι κομμάτια *οβελών* χωρίς λαβές κανένα δεν διασώζεται ολόκληρο. Διαθέτουν εγκοπές σε σχήμα V όμοιες με αυτές του Άργους, που βοηθούσαν στο να μη γλιστρά το κρέας. Για

με προβαλλόμενες οριζόντιες γραμμές σε σχήμα S. Οι 18 ακέραιοι *οβελοί* έχουν μήκος 61εκ. [Tandy 1997, 158]

τον ίδιο λόγο, όπως και του Άργους, οι οβελοί στα Κούκλια έχουν ορθογώνιες αιχμηρές απολήξεις [Tandy 1997, 158].

Ο David W. Tandy θεωρεί ότι για να ακολουθήσει ερμηνεία για το ρόλο των οβελών και των κρατευτών μέσα σε τάφους πολεμιστών πρέπει να διαχωριστεί η πρακτική ή συμβολική χρήση των σιδερένιων αυτών αντικειμένων στον έξω κόσμο, πριν την ταφή και να διευκρινιστεί ο λόγος που τέτοια αντικείμενα τοποθετήθηκαν μέσα στη γη. «Δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο τα κτερίσματα πρέπει να αναγνωσθούν ως πιο πολύ σχετικά με το νεκρό ή το δωρητή, ένα θέμα που μπορεί αποδειχθεί αρκετά άσχετο» [Tandy 1997, 159].

Ο Courbin ήταν ο πρώτος που ερμήνευσε τους οβελούς ως «πρωτο-χρήμα» και επιχειρηματολόγησε, «μάλλον πειστικά», ότι είναι πιθανόν να υπήρχε στην περιοχή όπου κυριαρχούσε το Άργος γύρω στο 700 π.Χ. ένα δεδομένο βάρος και μήκος για τους οβελούς. Παρόλα αυτά δεν μπορούμε να πούμε ότι ελάμβαναν σταθερό βάρος πέρα από τόσο στενά γεωγραφικά όρια. Η πρόταση ότι θα μπορούσαν να ανταλλάσσονται στα εμπορεία της εποχής, παρουσιάζει τους οβελούς ως αυτόνομη αξιακή μονάδα που τη χρησιμοποιούσε η ευγενής «εμπορική» τάξη στα ανταλλαγές για την απόκτηση αγαθών, γι' αυτό μεταλάμβανε συγκεκριμένο βάρος (=αξία), αλλά και αριθμό. Με αυτή τη λογική τα προϊόντα θα έπαιρναν μέρος σε μια αγοραπωλησία, που θα είχε ως βάση την παραπάνω αναλογία, μέχρι που ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεν θα είχε να προσφέρει, οπότε θα σημείωνε τη λήξη της συμφωνίας [Tandy 1997, 160].

Μέσα σε όλες αυτές τις θεωρίες²⁴ για την ανταλλακτική εν τέλει αξία των οβολών δεν ξεχνάμε την καθαρά πρακτική τους διάσταση, αυτήν της σούβλας. Εδώ δικαιολογούνται και οι πελέκεις, ενδεχομένως και τα μαχαίρια, που συμπληρώνουν τον εξοπλισμό, τον οποίο διαθέτει ο νεκρός στη μεταθανάτια ζωή του [Tandy 1997, 160].

Εκείνο που έχει σημασία, πάντως, είναι ότι αναγνωρίζεται η σπουδαιότητα της διαδικασίας του ενταφιασμού και τον αντίκτυπο που μπορεί να είχαν τα κτερίσματα στην κοινότητα που παρακολούθησε το τελετουργικό. Προβάλλεται, επομένως, από τους περισσότερους μελετητές (Andreas Furtwängler, Bruno d'Agostino, V.Karageorghis,

---

²⁴Paul Courbin 1959, Valeur comparée du fer et de l'argent lors de l'introduction du monnayage, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 14: 209-33. Karl Polanyi 1960 (= George Dalton 1968, *Primitive, archaic, and modern economies: Essays of Carl Polanyi*. Colin M. Kraay 1964, Hoards, small change, and the origin of coinage. *Journal of Hellenic Studies* 84:76-91)

David W. Tandy) η ιδιότητα της ταφής ενός πολεμιστή, επειδή το γεγονός του ενταφιασμού είναι αυτό που μετράει στην αντίληψη και όχι τόσο η μεταθανάτια φροντίδα για το νεκρό. «Αυτός είναι ο λόγος που γίνεται ευκολότερο να δει κανείς πόσο όμοιες μοιάζουν οι ταφές με τις επικές αφηγήσεις» [Tandy 1997, 161].

Σε ό,τι αφορά τους κρατευτές η βασική αρχή για την ερμηνεία τους έγκειται στην πρακτική χρήση τους. Το επεισόδιο με τον Αχιλλέα να δέχεται την πρεσβεία και να ετοιμάζει το κρέας ως μέρος του συμποσίου, και το συμπόσιο ως μέρος της αρχαίας ελληνικής φιλοξενίας παραλληλίζεται και προβάλλεται πάντα όταν γίνεται αναφορά σε αυτούς. Το θέμα είναι ότι οι Έλληνες την εποχή του Ομήρου δεν πίστευαν στα μεταθανάτια γεύματα, πόσο μάλλον στην προετοιμασία τους. Δεν υπάρχει, δηλαδή, καμία ένδειξη.

Οι κρατευτές, οι οβελοί και οι πελέκεις εκφράζουν δραστηριότητα στην επίγεια ζωή και είναι ικανά να συμβολίσουν το ίδιο και στη μεταθανάτια. Όταν πρόκειται για κτερίσματα σε τάφο πολεμιστή, όμως, μεγαλύτερη βαρύτητα λαμβάνει ο συμβολικός χαρακτήρας, που συνίσταται στην ύλη (σίδηρο) και στον αριθμό (ζεύγος κρατευτών, 6 ή 12 οβελοί ως αναπαράσταση του κύρους και της εξουσίας. Πάνω σε αυτόν τον ισχυρισμό αποκλείουμε κατά τρόπον τινά την άλλη χρήση τους ως χρήμα, που και πάλι βρίσκονταν σε κυκλοφορία ως αξιακές μονάδες από μία συγκεκριμένη μερίδα του πληθυσμού. Γι' αυτό είναι πιθανό να ανταλλάσσονταν στα πλαίσια διαπροσωπικών συμφωνιών. Καθίσταται, επομένως, σχεδόν βέβαιο οι οβελοί και οι κρατευτές, όπως ο οπλισμός και οι πελέκεις, να αποτελούσαν μέρος της επίδειξης εξουσίας. Μόνο λίγοι μπορούσαν να αποκτήσουν σίδηρο [Tandy 1997, 163]. Ο τρόπος που τα αντιλαμβάνεται η κοινή συνείδηση στοιχειοθέτησε μέρη πολλών εθιμοτυπικών διαδικασιών προς χάριν της αριστοκρατικής τάξης. Στόχος των ευγενών, όπως και σε κάθε άλλη εποχή είναι η επιβεβαίωση του πλούτου, η έκθεση του γοήτρου τους, η ενδυνάμωσή τους μέσα στο κοινωνικό πεδίο, όπου όλα τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα.

Τρεις είναι οι βασικές παράμετροι που συνδέουν τα ευρήματα με την ερμηνεία και καθιστούν έναν ισχυρισμό βάσιμο. Πρώτον, οι κρατευτές βρέθηκαν μέσα σε τάφους «άριστων» ανδρών, αρχόντων δηλαδή που κατείχαν σίδηρο και γι' αυτό ονομάζονταν «πολεμιστές». Δεύτερον, ήταν σύμβολα της ομηρικής «δαίτας». Τρίτον, η ομοιότητα μεταξύ τους προβάλλει σήμερα επιπρόσθετη απόδειξη ενός δικτύου ανταλλαγών με

δώρα. «Η κοινωνική στρωματογραφία ανακλώνταν από τα ταφικά συνευρήματα σε γενικές γραμμές και η τεχνική εκτέλεσης των *κρατευτών* σε σχήμα πλοίου, καθώς και των *οβελών* υποδεικνύει αλλαγή στην ιδεολογία. Είναι ξεκάθαρο ότι έχει γίνει δυνατό και προβλεπόμενο τώρα να αναλώσουν τις πηγές μέσα στην ίδια την κοινωνία με νέο τρόπο. Ο νέος πλούτος είναι νέος με δύο τρόπους: έχει έρθει από έξω και είναι κάτω από τον προαιρετικό έλεγχο του πολιτικού κέντρου. Αυτό είναι μία αντανάκλαση της νέας άγουσας ιδεολογίας του ελληνικού κόσμου: το κέντρο βρίσκεται ξεχωριστά.» [Tandy 1997, 165]. Το μοντέλο που προτείνει ο David W. Tandy έχει να κάνει με την πιο στενή σύνδεση της σύγχρονης με την επική ηγεσία: «το κίνητρο που διαφαίνεται καθαρά πίσω από τη δημιουργία και την πρακτική των τριών προαναφερόμενων παραμέτρων ήταν να διαπλέξουν την αντίληψη της σχετικής αρχηγίας του status και της δύναμης, που προήλθε εν μέρει από την εισαγωγή της δύναμης *απέξω με πλοίο*» [Tandy 1997, 165].

Η ερευνήτρια Beatrice Alexander (*The concept of the "warrior burial" in the Aegean and Cyprus c.1150-750BC: An examination, 2000*) ανατοποθετείται επάνω στο κλασικό πρότυπο να συσχετίζουν οι μελετητές συγκεκριμένα ταφικά κτερίσματα και τελετουργικά με τις πρώιμες ελληνικές «ταφές πολεμιστών». Λαμβάνοντας υπόψη τις θέσεις που έχουν δώσει τέτοιες ταφές²⁵ υπογραμμίζει το γεγονός ότι υπάρχουν συνειδητές διαφοροποιήσεις, συγχρονικές και διαχρονικές στα στοιχεία της ταφής με οπλισμό μέσα σε ξεχωριστά νεκροταφεία, όπως και ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές. Προκαλείται, ταυτόχρονα, ένας αριθμός δεδομένων συνειρμών μεταξύ των ταφών και επιβεβαιώνονται ορισμένα ταφικά χαρακτηριστικά. Θεωρεί τις εμπόλεμες συγκρούσεις της εποχής των Σκοτεινών Αιώνων υπόθεση μεγάλης σπουδαιότητας για το Αιγαίο και την Κύπρο. Γι' αυτό σε κάθε θέση ο οπλισμός τοποθετούνταν μέσα σε στενό (διαφόρου μεγέθους) τομέα στον τάφο ανδρών, πράγμα που υποδήλωνε τη σημασία του στρατιωτικού συμβολισμού. Παρόλα αυτά, αυτοί οι άνδρες δεν ετάφησαν απαραίτητα σαν να προετοιμάζονταν για μάχη, δηλαδή σαν «πολεμιστές», Πολλοί από αυτούς είχαν μόνο ένα δόρυ. Το ότι η μεγάλη πλειοψηφία θα είχε πολεμήσει δεν τίθεται ως ερώτημα, αλλά ανακύπτει η ίδια απορία για το υπόλοιπο κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού, που

---

²⁵Συγκρίνει την ποικιλία του τρόπου ταφής με οπλισμό μεταξύ ανδρών και χωρίς οπλισμό μεταξύ γυναικών σε πέντε θέσεις: Κεραμεικός και Αγορά/Άρειος Πάγος (τα δύο νεκροταφεία των Αθηνών), Λευκαντί Εύβοιας, Κνωσός Κρήτης, Παλαίπαφος-Σκάλες, Επισκοπή-Καλορίζικη στη νοτιοδυτική Κύπρο [<http://super5.arcl.ed.ac.uk/arch/annrept/report2000/degrees.html>, σελ.5]

ετάφη χωρίς οπλισμό. Στην ουσία, η ταφή με οπλισμό είναι χαρακτηριστικό στοιχείο των ευγενών των Σκοτεινών Αιώνων πρώτα και πάνω από όλα. Οι ανδρικές ταφές της élite μοιράζονται πολλά χαρακτηριστικά με τις αντίστοιχες γυναικείες, προτείνοντας ότι τουλάχιστον δύο διασταυρούμενα γένη-τάξεις λειτούργησαν στις κοινωνίες από πολύ πρώιμα μέχρι την εποχή του Σιδήρου.

Ιδιαίτερος φαίνεται ότι αποδείχθηκε να είναι και ο τάφος του πολεμιστή στην Ελεύθερνα. Πρόκειται στην ουσία για ταφική πυρά του νεκρού πολεμιστή και της συζύγου του, των οποίων τα απανθρακωμένα οστά τοποθετήθηκαν σε τεφροδόχα αγγεία στο άκρο της πυράς, ενώ στο άλλο βρέθηκαν μετάλλια αντικείμενα, μεταξύ των οποίων ένα σιδερένιο ξίφος. Το στοιχείο, ωστόσο, που διαφοροποιεί το ταφικό σύνολο και τη σημασία που έπαιξε στην τέλεση του ενταφιασμού είναι ένας σκελετός δειροτομηθέντος ανδρός μπροστά στην πυρά του πολεμιστή. Το γεγονός παραπέμπει αρχικά στην 23^η ραψωδία της Ιλιάδας, όπου αιχμάλωτοι Τρώες σφαγιάζονται μπροστά στην πυρά του Πατρόκλου (Ιλ. Ψ 174-176). Ακόμα, όμως, και με την προσεκτική παρατήρηση δεν φαίνεται να ξεκαθαρίζει το ζήτημα για το αν πρόκειται για εκτέλεση αιχμαλώτου, όπως στην ομηρική σκηνή, για τελετουργική εκδίκηση ή θυσία εξιλασμού [Σταμπολίδης 1996, 78].

Μοναδική στην Κύπρο ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο των τάφων, αλλά και των ταφικών εθίμων, η όντως βασιλική νεκρόπολη της Σαλαμίνας²⁶ –οι σύγχρονοι τάφοι των κοινών θνητών εντοπίστηκαν σε ξεχωριστό νεκροταφείο– βρίσκεται δυτικά της πόλης των Κυπρο-γεωμετρικών και Κυπρο-Αρχαϊκών χρόνων. Ο μυκηναϊκός τύπος τάφου με δρόμο «συνιστά ένα είδος πολιτικής προπαγάνδας, η οποία συντείνει στην εδραίωση του βασιλικού status» [Ιακώβου 1993, 21]. Στον τάφο υπ' αρ.1 βρέθηκε σε χάλκινο λέβητα μαζί με το περιδέραϊό της η σποδός μιας γυναίκας τυλιγμένη σε ύφασμα. Τα υπολείμματα της πυράς διασκορπίστηκαν στο δρόμο του τάφου, όπου θυσιάστηκαν άλογα που έσυραν τη σορό. Το χαρακτηριστικό της καύσης, άγνωστο στην Κύπρο και εξαιρετικά σπάνιο για τη συνέχεια, σε συνδυασμό με το αρχαιολογικό context έδωσε την ταυτότητα της Ελληνίδας πριγκήπισσας.

---

²⁶ Συμπληρωματικά αναφέρουμε ότι πρόκειται για το δυτικό νεκροταφείο της Σαλαμίνας, το οποίο ήταν σε χρήση κατά την ΚΓ ΙΙΙ (850-700 π.Χ). Το κενό που παρατηρείται περιορίζεται στην πιο πρώιμη εποχή, ΚΓ Ιβ –ΚΓ ΙΙ, ενώ η πιο πρώιμη ταφή είναι του τάφου 50Α [Coldstream 1985, 54]

Μια ακόμα «πατρόκλεια» ταφή είναι αυτή του πολεμιστή στον τάφο υπ' αρ. 3 του 7^{ου} αι. π.Χ. Δίπλα στο πολεμικό του άρμα βρέθηκαν τα καθ' όλα ομηρικά του όπλα: ασπίδα, ακόντιο, τόξο και φαρέτρα και, πιο σημαντικό από όλα, το *αργυρόηλον ξίφος* (αριθ. καταλ. 28). Τέτοια ξίφη είχαν επίθετη ασημένια διακόσμηση και ασημένια καρφιά (πριτσίνια) και ταυτίζονται από την αρχαιολογική έρευνα με τα ξίφη των μυκηναϊκών χρόνων [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 203].

Σκελετοί δύο αλόγων και αποτύπωμα άρματος βρέθηκαν, επίσης, πάνω στο δάπεδο του *δρόμου* του τάφου 79 και στο δρόμο και στα προτύλαια του τάφου 47.

Τα άρματα με τα δύο άλογα που αναφέρονται στα έπη είναι κοινά και κατά τους μυκηναϊκούς και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Στον Όμηρο, τα ιπήλατα άρματα χρησίμευαν για τη μεταφορά των πολεμιστών προς και από το πεδίο της μάχης, και όχι ως πολεμικές μηχανές [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 211]. Το *τέθριππο άρμα* αναφέρεται επίσης στα ομηρικά έπη (Ιλ. 8.185. 11.699. Οδ.13,81). Η θυσία των αλόγων ή των μουλαριών στο τέλος της δραματικής προέλασης στο δρόμο του τάφου επέβαλε στην ουσία την κατασκευή δρόμων τεραστίων διαστάσεων καθώς και την κατηφορικότητά του προς το νεκρικό θάλαμο. Έτσι, διευκόλυναν την έλευση τροχοφόρων οχημάτων και ζεύγη ζώων. Οι χάλκινες παρωπίδες αλόγου (αριθ. καταλ. 19-20, 23-24) και τα χάλκινα ελάσματα στη θέση Κάτω Αλώνια της Παλαιάφου καθώς και το χάλκινο διακοσμητικό εξάρτυμα ιπποσκευής (αριθ. καταλ. 29) από τη Σαλαμίνα μεταφέρει ζωντανή την εικόνα της νεκρικής τελετουργικής αναπαράστασης των ομηρικών ταφικών εθίμων. Για τον Coldstream η διατήρηση των μυκηναϊκών εθίμων, που εφαρμόστηκε πιστά στις κυπριακές ταφικές πρακτικές και στην προφορική επική παράδοση, αντικατοπτρίζει τη συνειδητή αναβίωση «ηρωικών» πρακτικών δια μέσου των Σκοτεινών Αιώνων, η οποία ήταν εμπνευσμένη από την ανακύκλωση της επικής ποίησης στον 8^ο αι. π.Χ. [Coldstream 1985, 54].

Στη Φορτέτσα της Κνωσού βρέθηκε σε τεφροδόχο αγγείο τάφου των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ. στο βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού χάλκινη επένδυση φαρέτρας (αριθ. καταλ. 46). Πρόκειται για ένα χάλκινο ανάγλυφο έλασμα, της οποίας η διακόσμηση διατάσσεται σε πέντε ανάγλυφες ζώνες. Στις μικρές ζώνες, που θυμίζουν μικρές ζωφόρους συνδυάζονται συριακά και μινωικά-μυκηναϊκά πρότυπα: αριστερόστροφες σφίγγες, ενώ *πότνιες θηρών* και ήρωας που μάχεται με λιοντάρι αποδίδονται στις δύο

κεντρικές ζωφόρους. Το πιο σημαντικό εικονογραφικό στοιχείο της παράστασης είναι το ανατολικού τύπου κράνος που φορούν οι σφίγγες, χαρακτηριστικό που στην κρητομυκηναϊκή τέχνη αντικαθίσταται με έλικα που ξεπηδά κατ' ευθείαν από την κόμμωση ή από ένα πολύ χαμηλό κάλυμμα κεφαλής. Ολόκληρη η μορφολογική απόδοση των σφιγγών θυμίζει ανατολικά πρότυπα. Το ίδιο συμβαίνει και με το θέμα του *πότνιου*. Γενικά, τόσο το εικονογραφικό στυλ και το εικονολογικό ύφος όσο και η ίδια η φαρέτρα ως αντικείμενο ανήκουν στον πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. και σύμφωνα με την άποψη του Boardman, που έχει ήδη αναφερθεί και παρουσιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπεύθυνο για τη σύνταξη νέων στυλιστικών τάσεων και τεχνικών κανόνων μοιάζει να είναι το *εργαστήριο της Κνωσού* [Μποζάνα-Κούρου 1980, 96].

Οι σχέσεις, άμεσες ή έμμεσες, της Κρήτης με την Ανατολή και ιδιαίτερα με την περιοχή της βόρειας Συρίας, και πάντως πριν τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. διαπιστώνονται εκτός από τον τάφο του Τεκκέ και από άλλα ευρήματα [Σταμπολίδης- Καρέτσου 1998, 113].

γ) ΤΡΙΠΟΔΙΚΟΙ ΛΕΒΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΕΤΡΑΠΛΕΥΡΑ ΥΠΟΣΤΑΤΑ

Για να δώσουμε από την αρχή τη βασική διαίρεση των τριπόδων θα τους διακρίνουμε σε α) ραβδωτούς τρίποδες (*Stabdereifüsse* και *tripodi a verghette*) και β) τριποδικούς λέβητες. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για σύνολα μετάλλινων αντικειμένων (λέβητες και υπόστατα), που έχουν υποστεί ξεχωριστά την επεξεργασία του υλικού τους και έχουν συντεθεί για να αποτελέσουν όχι απλώς πολύτιμα μέταλλινα αντικείμενα, αλλά αυθεντικά σύμβολα. Αναφορικά με την τεχνική της συγκόλλησης, που τη διαπιστώνουμε σε πολλούς τρίποδες είναι φανερό ότι επινοήθηκε στη σφαίρα της φοινικικής δημιουργίας – και είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι θέσεις της Κύπρου, όπου βρέθηκαν τρίποδες και υπόστατα, βρίσκονται στη νότια και ανατολική ακτή [Riis 1939, 9]. Ο Catling θεωρεί ότι πρέπει να αποδώσουμε την κατασκευή των τριπόδων στα κυπριακά εργαστήρια²⁷ (τον αριθμό των οποίων δεν μπορούμε να τον προσδιορίσουμε).

²⁷ Οι τρίποδες και τα τετράπλευρα υποκρητήρια που φτιάχνονταν στην Κύπρο, με προτεραιότητα στο εργαστήριο της Έγκωμης, θα ήταν οι δίοδοι συνομιλιών μεταξύ αλληλένδετων κυπριακών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας. Είναι πιθανό και λογικό συνάμα να μοιράζονταν δεξιότητες ζωτικής σημασίας στην

Χρόνος παραγωγής είναι το τέλος του 13^{ου} και οι αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. Επρόκειτο, όπως ισχυρίζεται, για «μονοπώλιο» στην κατασκευή τριπόδων και υποθέτει *a priori* ότι κατείχαν από μόνα τους συγκεκριμένη μεταλλουργική δεξιότητα, γνώση δηλαδή που δεν ξεπεράστηκε όταν επήλθε η καταστροφή των εργαστηρίων. «Αντικείμενα που φτιάχνονταν από τέτοια εργαστήρια απέκτησαν υπερτιμημένη αξία και κύρος, δύο στοιχεία που οδήγησαν στην επιβίωση αυτοτελών κομματιών για κυριολεκτικά εκατοντάδες χρόνια αφότου οι τεχνίτες που τα κατασκεύαζαν, και το καλλιτεχνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δούλεψαν είχε και αυτό ξεχαστεί» [Catling 1984, 73].

Στοιχεία για την κατάταξη των (κυπριακών) τριποδικών υποστατών σε μια γενική χρονολογική σειρά είναι:

1. Η αριθμητική σχέση της διαμέτρου της στεφάνης προς το ύψος του υποστάτη. Ο τονισμός του κάθετου άξονα σε σχέση με τον οριζόντιο μπορεί να θεωρηθεί ως υστερότερο στοιχείο, έναντι της περισσότερο ή λιγότερο ισορροπημένης σχέσης των δύο αξόνων.
2. Η σύνθετη ή απλή μορφή των ποδιών και της στεφάνης, των τμημάτων δηλαδή που δέχτηκαν διακόσμηση όταν ο τύπος είχε πλέον καθιερωθεί.
3. Η σχέση ανάμεσα στα τόξα και τα πόδια, δηλαδή ο τονισμός ή αντιθέτως ο μετριασμός των πρώτων σε σχέση με τα δεύτερα.
4. Οι βάσεις σε σχήμα οπλών φαίνεται να ήταν πιο συνηθισμένες στους πρωιμότερους υποστάτες από ότι στους μεγαλύτερους και μορφολογικά πιο εξελιγμένους. [Παπασάββας 2001, 77]

Ο τύπος του τριποδικού λέβητα που ενώνεται με καρφιά λαμαρίνας ήταν σε χρήση ήδη από το 16^ο π.Χ. αι. στη μινωική Κρήτη, από όπου εισήχθησαν στην κυρίως Ελλάδα στα τέλη του 15^{ου} αι. π.Χ. Τα ιδεογράμματα της Γραμμικής Β στις πινακίδες της Πύλου υπονοούν τη χρήση τους στα τέλη του 13^{ου} αι. Στην ευρεία άποψη, που υιοθετήθηκε για αυτούς από τον 8^ο αι. και εξής, τα πολύ ψηλά, συμπαγή πόδια τους ήταν συχνά πλούσια διακοσμημένα με ανάγλυφο, ενώ οι κυκλικές λαβές με την τεχνική *ajourée* γίνονταν έντονα αισθητές από τις ζωόμορφες ή ανθρώπινες σχηματοποιημένες

κατανόηση της συγκολλητικής τεχνικής στην προσπάθεια να ενοποιήσουν κάτω από ενιαίο σκελετό τόσο σύνθετα δημιουργήματα. [Catling 1984, 88]

μορφές, που προσαρμόζονταν γύρω. Σχηματίζουν ένα από τα πιο αξιομνημόνευτα χαρακτηριστικά της επίπλωσης των ιερών. Η πιθανότητα να παραγόταν στην Ελλάδα γύρω στα 900 π.Χ. ένας γενικά παρόμοιος τύπος μεταλλοτεχνίας αυξάνεται από το γεγονός της εύρεσης θραυσμάτων μήτρας για χυτά μέρη, που βρέθηκαν στη θέση Ξερόπολη, στο Λευκαντί της Εύβοιας (περίοδος Σκοτεινών Αιώνων) [Catling 1984, 70].

Συνολικά, οι ραβδωτοί τρίποδες κατατάσσονται σε δύο ομάδες ανάλογα με το ύψος τους: στην πρώτη το ύψος ξεκινά από 0,075-0,15μ., ενώ στη δεύτερη ανήκουν μεγαλύτερων διαστάσεων τρίποδες, που το ύψος τους ξεκινά από 0,35-0,50μ. [Catling 1984, 74].

Οι μελέτες που έγιναν με βάση την τυπολογία των τελευταίων επεδίωξαν να διαλευκάνουν χρονολογικά, στυλιστικά και άλλα τυπολογικά προβλήματα, που προέκυψαν από τα ασαφή χρονολογικά στρώματα και την αποσπασματική διατήρησή τους [Μποζάνα-Κούρου 1980, 22]. Σε γενικές γραμμές, όμως, και λαμβάνοντας υπόψη τις τρεις συστηματικές μελέτες των Schweitzer, Rolley και Maass, η παλαιότερη ομάδα είναι η ομάδα με τους συμπαγείς χυτούς τριποδικούς λέβητες ενώ η νεότερη είναι η ομάδα με τους σφυρήλατους τριποδικούς λέβητες [Μποζάνα-Κούρου 1980, 28]. Πάντως, στην αναζήτηση των δομών της κυπριακής και της κρητικής μεταλλοτεχνίας, θέμα που αναπτύχθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι ιστορικές περιστάσεις είναι αυτές που αντανακλώνται στην εξέλιξη του υλικού πολιτισμού: οι νέοι πάτρωνες και μεταλλοτεχνίτες από την Ανατολή και την ακτή της Συριοπαλαιστίνης γέννησαν το καλλιτεχνικό αμάλγαμα στον τομέα της μεταλλοτεχνίας, που αποτελεί μικρογραφία της περιόδου [Catling 1984, 77].

Τα τετράπλευρα υποκρητήρια (με πόδια ή τροχούς) είναι μια αυτόνομη ομάδα, που η αρχή τους ανιχνεύεται στην Ανατολή και την Κύπρο του 12^{ου} και 11^{ου} αι. π.Χ. (αριθ. καταλ. 40). Βασικά αποτελούν παραλλαγή των ραβδωτών τριπόδων, μόνο που η τάση για πιο περίτεχνη διακόσμηση τα κατέστησε έντεχνη και αξιόλογη κατηγορία μεταλλικών αντικειμένων. «Φαίνεται μάλλον απίθανο να σχεδιάστηκαν πρώτα σε μέταλλο, καθώς υπάρχουν υπαινιγμοί ξυλουργικής παρά μεταλλοτεχνίας» [Catling 1984, 75]. Το συνδετικό στοιχείο με τους τρίποδες είναι η στεφάνη, που υποδέχεται το δίνο. Σύμφωνα με τον Catling, η διαφορά στο στυλ και το τύπο των τετράπλευρων υποκρητηρίων θα ήταν η διαφορετική λειτουργική πρακτική: «Κανένα σύνολο

ευρημάτων (αρχαιολογικά συνευρήματα) δεν απεικονίζει με σαφήνεια με ποιο τρόπο χρησιμοποιούνταν τέτοια αντικείμενα. Για τα τετράπλευρα υποκρητήρια η ερμηνεία γίνεται πιο δύσκολα από ότι η υποψία, προσεγγίζοντας με βεβαιότητα ότι τα παραδείγματα που έχουν σωθεί είναι όλα μινιατούρες» [Catling 1984, 76].

Μία ιδιαίτερη κατηγορία υποστατών είναι τα θυμιατήρια (*offering stands*). Προτείνεται από την έρευνα ότι κατασκευάστηκαν μάλλον στην Εγγύς Ανατολή, παρά στην Κύπρο. Ο τύπος τους υπονοεί διαφορετική λειτουργία. Τεχνικά, όμως, υπάρχει στενή σχέση μεταξύ των τριπόδων και των τετράπλευρων υποκρητηρίων. Προέρχονται από σύνολα που χρονολογήθηκαν στα τέλη 13^{ου} – αρχές 12^{ου} αι. π.Χ. έως και τον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. Οι θέσεις, από όπου ανασκάφηκαν εκτείνονται από δυτικά, από τη Megiddo, Beth Shan και Ras Shamra στη Συριοπαλαιστίνη, στην πορεία έξι τουλάχιστον θέσεων στην Κύπρο (Εγκωμη, Κούριον, Κούκλια-Σκάλες, Αμαθούς, Μύρτου-Πηγάδες και Πύλα) μέχρι τα τρία νησιά του Αιγαίου (Θήρα-Σελλάδα, Σάμος-Ηραίων, Εύβοια-Λευκαντί)²⁸. Έχουν βρεθεί στην Κρήτη σε τρία διαφορετικά νεκροταφεία στην περιοχή της Κνωσού, στο ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου και στο νεκροταφείο στη θέση Βρόκαστρο [Catling 1984, 76-77].

Ο όρος ραβδωτός, για την πρώτη κατηγορία, οφείλεται στα σκέλη (πόδια) του τρίποδα, τα οποία ήταν κατασκευασμένα το καθένα από μία ή περισσότερες χυτές ράβδους. Χρονολογικά ανήκουν στην περίοδο από το 12^ο μέχρι και το τέλος της Γεωμετρικής εποχής. Για την ιστορική φάση που μας ενδιαφέρει (9^{ος}–7^{ος} π.Χ.) οι ραβδωτοί τρίποδες ανήκουν στυλιστικά στην τεχνοτροπία της Κρήτης, ενώ μορφολογικά αντλούν τα πρότυπά τους από την Κυπριακή –σπάνια Κυπροφοινικική- παράδοση της μεταλλοτεχνίας. Ο τύπος είναι κυπριακός και η εικονογραφία συνδέεται στενά με την παράδοση του κυπριακού ρεπερτορίου [Μποζάνα-Κούρου 1980, 8].

Το πιο κοινό θέμα των κρητικών υποστατών είναι τα αντικρυστά ζώα δεξιά και αριστερά από δέντρα ή φυτικά μοτίβα. Γρύπες, αίγαγροι, σφίγγες, ελάφια(;) , άλογα και ταύροι εντάσσονται ανάμεσα στις ράβδους των τετραπλεύρων, αποδίδοντας συχνά το

²⁸ Στην ηπειρωτική Ελλάδα πέντε είναι οι θέσεις που έχουν δώσει αναθηματικά υπόστατα: Αθήνα-Πνύκα, Ανθηδων, Τίρυνθα, Ολυμπία και Δελφοί. Ακόμα πιο δυτικά υπάρχουν τα θραύσματα από την Ιταλία και πιθανώς και από την Σαρδηνία. Και μέσα σε αυτή την ευρεία διασπορά των αντικειμένων μεταλλοτεχνίας πρέπει να αναφέρουμε και τα θραύσματα που βρέθηκαν ανάμεσα στο φορτίο του περιφημου ναυαγίου που ανακαλύφθηκε στα 1960 στη νοτιοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας, στις ακτές της Λυκίας, στο ακρωτήριο της Άκρας Χελιδονίας [Catling 1984, 77]

θέμα με υπαινικτικό τρόπο. Η φόρτιση του θέματος με θρησκευτικό νόημα έχει συζητηθεί πολλές φορές. Η παρουσία του, όμως, σε έναν μεγάλο αριθμό έργων από διαφορετικές τέχνες καθιστά δύσκολη την αποκρυπτογράφηση της σημασίας που μπορεί να είχε ειδικά για τους υποστάτες, Δεν μπορεί καν να θεωρηθεί βέβαιο ότι είχαν κάποια ιδιαίτερη σημασία ή αν απλώς αναφέρονταν γενικά στη χρήση των υποστατών σε σχέση με τη λατρεία. Και άλλα αντικείμενα θα μπορούσαν να κοσμηθούν με τα ίδια θέματα και να ανατεθούν σε ιερά, οπότε ίσως δεν κανόνιζε ο τύπος την εικονογραφία, αλλά ο χώρος στον οποίο επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί το έργο [Παπασάββας 2001, 205]

Τρία ή τουλάχιστον δύο από τα κριτήρια που οδήγησαν τον Schweitzer και ύστερα τον Matthäus στην διάκρισή τους από τους κυπριακούς: οι πλατειές στεφάνες και τα ταινιωτά πόδια με τις χαμηλές στειλεόσχημες βάσεις. Μια ακόμη σημαντική μαρτυρία για την τυπολογική εξάρτηση αλλά παράλληλα και την διαφοροποίηση των κρητικών υποστατών από τους κυπριακούς δίνει το πλέγμα των τόξων και των ακτίνων. Τα στοιχεία αυτά δεν έχουν αλλάξει καθόλου στη γενική μορφή τους από τη μια στην άλλη ομάδα. Ωστόσο, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των κρητικών παραδειγμάτων είναι ο υποβιβασμός της σημασίας των τόξων και η μεγάλη μείωση του πάχους τους, ιδιαίτερα σε σχέση με το πλάτος των ποδιών, ενώ και οι αρμοί τους με τα πόδια βρίσκονται πάντα σε αρκετά υψηλό σημείο. Έτσι, η συμβολή τους στη δομή του υποστάτη είναι πια περιορισμένη [Παπασάββας 2001, 161-162]

Βασικά μέλη των ραβδωτών τριπόδων από το ανώτερο τμήμα τους προς τα κάτω είναι: α) η στεφάνη, β) τα πόδια ή σκέλη, γ) οι κανόνες και δ) ο δακτύλιος.

Τα σκέλη σχημάτιζαν διπλή έλικα στο σημείο που ενώνονταν με μια χυτή στεφάνη, που ήταν σύμφυτη με αυτά. Το κάτω μέρος τους κατέληγε σε οπλές ή πατούσε σε πλακίδιο. Τα σκέλη δεν ήταν κάθετα, αλλά διευρύνονταν βαθμιαία από τη στεφάνη προς τα κάτω. Την ένωση των σκελών και της στεφάνης ενίσχυαν ραβδιά (κυρτοί κανόνες), λυγισμένα σε σχήμα αψίδας, που ήταν κολλημένα στα μεταξύ των σκελών διαστήματα, με την αψίδα να υποστηρίζει τη στεφάνη. Οι οριζόντιοι κανόνες ήταν επίσης τρεις και τοποθετούνταν χαμηλότερα, ξεκινώντας από τα πόδια. Κατευθύνονταν προς ένα μικρό δακτύλιο, παράλληλο προς τη στεφάνη και τοποθετημένο χαμηλά ανάμεσα

στα πόδια. Με αυτόν τον τρόπο ενίσχυαν τη στατικότητα του τρίποδα [Μποζάνα-Κούρου 1980, 9].

Ο τύπος του ραβδωτού τρίποδα υπήρχε ήδη κατά το 12^ο αι. π.Χ. στην Εγγύς Ανατολή και στην Κύπρο (αριθ. καταλ. 31), αλλά με πλούσια διακόσμηση από κρεμαστά εξαρτήματα, την οποία στερούνταν τα αντίστοιχα ελληνικά μνημεία των ιστορικών χρόνων [Μπουρνιά 1996, 128]. Οι κρητικοί τρίποδες παρουσιάζουν τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά με τους κυπριακούς, αλλά είναι πολύ πιο λιτοί στη γραμμή τους και τους λείπει η πλαστική διακόσμηση (και τα κρεμαστά εξαρτήματα των κυπριακών, όπως ήδη προαναφέρθηκε). Διαθέτουν περιγράμματα και πιο απλά μοτίβα, ενώ σπάνιες είναι οι εγχαράξεις στη στεφάνη τους. Επιπλέον, ο πιο κοινός τύπος λαβών τριπόδων έχει σφηνοειδή, τριγωνικά τμήματα εκτελεσμένα σε *περίτμητη τεχνική*, ενώ «τα ειδώλια μοιάζουν να είναι λιγότερο δημοφιλή»²⁹.

Ο τρίποδας από το Βρόκαστρο της Κρήτης θεωρήθηκε από την έρευνα ως ο παλαιότερος. Έχει ύψος 37,7εκ. και χρονολογείται με βάση το αρχαιολογικό context στην ΠΓ εποχή (9^{ος} αι.). Η στεφάνη του είναι απλή και αδιακόσμητη και πλαισιώνεται από έναν έξεργο δακτύλιο. Τα πόδια του τρίποδα καταλήγουν σε σχηματοποιημένες οπλές ταύρων και συγχρόνων πατούν σε μικρό κυκλικό πλακίδιο, ενώ πλάγια πλαισιώνονται από μια έξεργη ανάγλυφη ράβδωση. Όμοια ράβδωση διασχίζει στη μέση το πόδι από κάτω προς τα πάνω. Η κεντρική αυτή ράβδωση στο πάνω μέρος της λίγο πριν από το τέρμα της σπάει στα δύο και σχηματίζει ένα V που τα άκρα του προεκτείνονται και σχηματίζουν έλικα του τύπου *αιολικού κιονοκράνου*. Αντίθετα με τους κυπριακούς τρίποδες, όπου το κιονόκρανο ακουμπούσε κατευθείαν πάνω στη στεφάνη, εδώ μεσολαβεί μια μικρή οριζόντια ράβδος [Μποζάνα-Κούρου 1980, 12].

Στην Κνωσό ο ραβδωτός τρίποδας που βρέθηκε σε Μ-ΥπρΓ τάφο εμφανίζει πίσω από κάθε πόδι τρία οριζόντια κυλινδρικά στελέχη, ακτινωτά διατεταγμένα, που συγκρατούν μικρό δακτύλιο, νοητά εγγραφόμενο στο κέντρο της στεφάνης, δημιουργώντας έναν εσωτερικό σκελετό. Ο εσωτερικός σκελετός με κεντρικό δακτύλιο και ακτινωτούς συνδέσμους, που τον συνδέουν με τα πόδια, ανήκει σε τύπο υποστατών,

---

²⁹ Η εκτίμηση ανήκει στον Benton S. από το άρθρο του: 'The bronzes from Palaikastro and Praisos', *BSA* 40 (1939-40), 51-59. Σημειώνουμε ότι ο συγκριτικός βαθμός οφείλεται στην παράθεση των δεδομένων από την Ολυμπία.

που εντοπίζεται σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο και την Κύπρο, από την οποία πιστεύεται ότι προέρχεται [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998, 232]. Ο Catling, πρόσθεσε αναφορικά με τη χρονολόγηση παρόμοιων ευρημάτων που βρίσκονται σε πρωτογεωμετρικούς τάφους, ότι ανάγονται στην ΥΕΧ και ότι ως προϊόντα μιας χαμένης εξαιρετικής τεχνολογίας διατηρήθηκαν και τοποθετήθηκαν σε τάφους σημαντικών ατόμων, θέμα βέβαια που δε βρίσκει σύμφωνους όλους τους ερευνητές [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1998, 50].

Σύγχρονος ή λίγο νεώτερος είναι ένας μικρός οξειδωμένος τρίποδας από τη Φορτέτσα. Ο τρίποδας προέρχεται από τον τάφο της Φορτέτσας που περιείχε τρεις ταφές, που ανήκουν στην ΥΓ και ΠρΓ II εποχή (870-820 π.Χ.). Στυλιστικά διαφέρει από τον προηγούμενο στη διακόσμηση της στεφάνης και των ποδιών. Έχει επίπεδα αδιακόσμητα πόδια, που διακοσμούνται κάθετα με μια ανάγλυφη τρέχουσα σπείρα. Η στεφάνη με έξεργο πλαίσιο διακοσμείται με ανάγλυφο μοτίβο του σπειροειδούς δένδρου. «Η χρήση του μοτίβου της σπείρας σε μια τόσο πρώιμη εποχή είναι εκπληκτική. Και είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι τις πρώτες εμφανίσεις του κάνει το μοτίβο σε μεταλλικά αντικείμενα ανατολικής ή κυπριακής έμπνευσης (όπως οι τρίποδες). Έτσι δίδεται μια θαυμάσια εξήγηση για την εισαγωγή των σπειροειδών μοτίβων στην Ελληνική Τέχνη» [Μποζάνα-Κούρου 1980, 13]

Στο δρόμο του βασιλικού τάφου 79 της Σαλαμίνας, στο βόρειο τοίχο του προπυλαίου, βρέθηκε χάλκινος λέβητας (τέλος 8^{ου} αι. π.Χ.) (αριθ. καταλ. 37), που στηρίζεται πάνω σε σιδερένιο ραβδωτό τρίποδα και έχει συνολικό ύψος 125εκ. Γύρω από το χείλος του υπάρχουν προσαρμοσμένες με μεταλλικά καρφιά (πριτσίνια) οκτώ προτομές γρυπών, κατασκευασμένων με την τεχνική του «χαμένου κεριού» (*cire perdue*). Οι γρύπες (ύψος: 23εκ.) έχουν πεπλατυσμένο λοφίο, το οποίο είναι χυτό και είχε προστεθεί στο τέλος. Μόνο γύρω από το λαιμό τους ένας στενός δακτύλιος έχει εγχάρακτη ζιγκ-ζακωτή διακόσμηση. Υπάρχουν επίσης τέσσερις ακόμα ένθετες μορφές σε συμμετρική διάταξη ανάμεσα σε κάθε ζεύγος γρυπών. Κατασκευάστηκαν από πολλά μέρη, σφυρήλατα και χυτά. Πρόκειται για τέσσερις σειρήνες (ύψος: 36εκ.) με διπλά ανθρωπόμορφα γενειοφόρα κεφάλια, που έχουν πλατιά φτερά και τα οποία ακουμπούν στο λέβητα. Ο γρύπας σε κάθε πλευρά της σειρήνας στηρίζεται με καρφιά στις φτερούγες. Το σώμα και τα πόδια είναι διακοσμημένα με κλιμακωτό κόσμημα σε τεχνική

έκτυπου ανάγλυφου (*repoussé*). Το κεφάλι έχει δύο πρόσωπα – το ένα κοιτάζει προς τα μέσα το άλλο προς τα έξω- και διπλό λοφίο. Οι λεπτομέρειες της κεφαλής είτε εγχαράσσονται είτε αποδίδονται με την τεχνική του *έκτυπου ανάγλυφου*. Τα φτερά από τις φτερούγες αποδίδονται και αυτά με *εγχάραξη*.

Τα πόδια του τρίποδα είναι χυτές ράβδοι: υπάρχει διπλός δακτύλιος (διάμ: 45εκ.), πάνω στο οποίο τοποθετείται ο δίνος, που δεν είναι άλλος από το λέβητα. Κάθε πόδι αποτελείται από τρεις ράβδους, από τις οποίες η κεντρική απολήγει σε άνθος και λίκλυ. Ενώνονται στη βάση και απολήγουν σε οπλή ζώου, που είναι και αυτή χυτή.

Τέτοιοι λέβητες, που διακοσμούνται με προτομές γρυπών είναι γνωστοί από την Ετρουρία και την Ελλάδα, αλλά είναι πολύ σπάνιοι στην Εγγύς Ανατολή. Γνωρίζουμε μερικούς χάλκινους λέβητες από το Altintepe (Ανατολική Τουρκία)³⁰, Toprakkale και το Γόρδιο, που διακοσμούνται γύρω στο χείλος συνήθως με σειρήνες και βουκράνια, αλλά όχι με προτομές γρυπών. Ο χάλκινος λέβητας της Σαλαμίνας δεν είναι μόνο ασυνήθιστο έργο τέχνης, με τόσες προτομές προσαρμοσμένες στο χείλος του όσο κανένα άλλο γνωστό εύρημα: συμβάλλει και στη μελέτη της τελικής καταγωγής αυτού του τύπου λέβητα, που προήλθε χωρίς αμφιβολία από την Ανατολή και έγινε δημοφιλές στο Αιγαίο και την Ετρουρία³¹ [Karageorghis 1969, 89-90]. Οι Ετρούσκοι υιοθέτησαν τον τύπο και δημιούργησαν μερικές περίτεχνες παραλλαγές του. Παρεπιπτόντως, ο πιο παλιός τρίποδας προήλθε από τους τάφους Bernardini και Barberini στην Palestrina, στο βόρειο τμήμα του *Latium vetus*. Και οι δύο ανήκουν στο πρώτο μισό του 7^{ου} π.Χ. αι. Σε ό,τι αφορά στην τεχνική υπάρχει ένας αναμφισβήτητος διαχωρισμός μεταξύ αυτών και των ελληνικών και ανατολίτικων αντίστοιχων (αντιπαραβάλλοντας, επίσης, και τα ιταλικά υπόστατα): αντί να προκύπτουν μέσα από τη διαδικασία της συγκόλλησης ή σύνδεσης με μεταλλικά καρφιά, έχουν ενωθεί τα επιμέρους τμήματα με σωληνοειδή εξαρτήματα, και τα τόξα έχουν αντικατασταθεί από συγκλίνουσες ράβδους. Η σύγχρονη έρευνα έδειξε ότι

³⁰ Ο τριποδικός αυτός λέβητας χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} -7^{ου} π.Χ. αι., έχει προτομές βουκρανίων, χυτά πόδια, που συνδέονται με πριτσίνια με τους δακτυλίους. Τα πόδια πατούν σε οπλές βοδιού [Catling 1984, 70]

³¹ Παρενθετικά σημειώνουμε ότι είναι πλέον ξεκαθαρισμένο ότι η επίδραση της Ανατολής είναι πιο έντονη στην Ετρουρία από ότι στην Ελλάδα. Ωστόσο, τα ερωτήματα που τίθενται και εδώ σε ό,τι αφορά στις εισαγωγές εξ Ανατολής είναι τα εξής: Το αντικείμενο ήταν όντως εισαγόμενο; Ή είναι ντόπια αντιγραφή; Αν είναι ντόπιο, ήταν ο τεχνίτης ντόπιος ή μετανάστης; Εργαζόταν όπως θα εργαζόταν και στην πατρίδα του ή είχε ήδη προσαρμόσει την τέχνη του στις παραδόσεις της νέας πατρίδας; Τέλος, αν ο καλλιτέχνης ήταν ντόπιος τι ήταν αυτό που αντέγραφε; Πάντως, σε ορισμένες περιπτώσεις η διάκριση αυθεντικών εισαγωγών και τοπικών αντιγραφών επιτυγχάνεται με βάση την τεχνική και όχι το στυλ. [Rathje 1979, 147]

πρόκειται μάλλον για προσπάθεια μερικής αντιγραφής πρώιμων ελληνικών τριπόδων και όχι κυπρο-φοινικικών. Χρονολογούνται μάλλον πρώιμα, μέσα στον 7^ο π.Χ. αι. Τα βουκράνια, το κεφάλι πάπιας, λιονταριού ή αλόγου αποτελούν χαρακτηριστικά επιρροής από το επονομαζόμενο “*Ornate Greek Group*” που διέκρινε ο P.J.Riis³² υποστηρίζει ότι πιθανός τόπος παραγωγής μπορεί να είναι η πόλη του Vulci, που αντιπροσωπεύει σχεδόν ολοκληρωτικά την ετρουσκική παραγωγή σε όλα τα επίπεδα τέχνης. Οι τρίποδες από το Vulci αρχικά πιστοποιούν τη μετάδοση ιδεών και τεχνοτροπιών δια μέσου των εμπορικών δρόμων. Η αποτελεσματική πλαστική διακόσμησή τους οφείλεται στην έντονη επίδραση που άσκησαν τα πρωτότυπα έργα που συνδύαζαν και αυτά κάτι αντίστοιχο. Τα φυτικά κοσμήματα των οριζόντιων μελών, οι σχηματοποιημένες μορφές στον κατώτερο δακτύλιο, οι προτομές αλόγων σε ορισμένους τρίποδες, καθώς και η προσαρμογή αγαλματιδίων στο ανώτερο σημείο των τόξων ταυτοποίησαν την ετρουσκική μεταλλοτεχνία (540 π.Χ.-470 π.Χ.). Τα πρότυπα που υποδέχτηκε στους κόλπους της και μετέπλασε ξαναγύρισαν ως προϊόντα του πολιτισμού της στην πηγή παραγωγής και έμπνευσης των αυθεντικών προτύπων των τριπόδων: στην Ανατολή³³.

Οι χάλκινοι τριποδικοί λέβητες διαφέρουν εξαιτίας της ένωσης του λέβητα με τα τρία στηρίγματα (πόδια ή σκέλη), τα οποία *συμφύονται*. Προσαρμοσμένα ψηλά στον ώμο του λέβητα με τη βοήθεια ενός πλακιδίου, συγκολλώνται στο πίσω μέρος του ποδιού και στερεώνονται στο λέβητα με καρφιά [Μποζάνα-Κούρου 1980, 21]. Ο τύπος αυτός απαντάται ήδη στους μυκηναϊκούς χρόνους, αλλά φαίνεται πως διατηρήθηκε κατά τη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 212].

Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα χάλκινων τριποδικών λεβήτων προέρχεται από τον τάφο Μπαρμπερίνι στην Πραΐνεστο, γεγονός που ομολογεί την εξαγωγή των αντικειμένων και έξω από τις εστίες παραγωγής τους σε μια περίοδο (τέλη 8^{ου} αι. π.Χ.) που τα μέταλλα ήταν αξιόπιστος δείκτης πλούτου και ευημερίας [Coldstream 1997, 449].

³² Στο άρθρο του για τους ραβδωτούς τρίποδες που δημοσιεύτηκε στο *Acta Archaeologica* X (1939), 1-30

³³ Η εξάπλωση ξεκίνησε από την Ανατολή προς την Ευρώπη, πέρασε έπειτα από την Ελλάδα στην Ιταλία και έπειτα από ζυμώσεις με το τοπικό πνεύμα, που μεταπηδούσε από άλλη κουλτούρα και ιδιοσυγκρασία επανήλθε το τελικό ετρουσκικό πρότυπο στην αυθεντική μήτρα παραγωγής του. Εκτός από αυτό, οι ετρουσκικοί τρίποδες πέρασαν ως εξαγωγικά προϊόντα στη Γαλλία και τη Γερμανία. Ο Αθήναιος, μάλιστα, αλλά και ο Πλίνιος αναφέρουν ότι οι χάλκινοι ετρουσκικοί τρίποδες θεωρούνταν έργα υψηλής αξίας και για αυτό έτυχαν υψηλή εκτίμηση. Αν και τα βασικά χαρακτηριστικά αναφέρθηκαν παραπάνω, θεωρούμε

Η ανάγλυφη διακόσμηση στο σφυρήλατο κωνικό πόδι αποτελείται από δύο ζεύγη αντωπών φτερωτών λεοντο-σφιγγών γύρω από το δένδρο της ζωής. Τα άλλο υπόστατο από τον τάφο Bernardini διακοσμείται με δύο ζεύγη αντωπών φτερωτών αλόγων. Και τα δύο έχουν ύψος 90εκ. Το θέμα των ανάγλυφων παραστάσεων είναι γνωστό σε ανάγλυφα της εποχής του Sargon II (722-705 π.Χ.) και του Sennacherib (705-681 π.Χ.). Αντίστοιχα παραδείγματα βρέθηκαν και στην Ελλάδα και έχουν αποδοθεί σε τορευτικά εργαστήρια της βόρειας Συρίας [Rathje 1979, 158]. Οι λέβητες που δέχονταν τέτοια υπόστατα είχαν μεγάλη διάμετρο (50-65 εκ.). Ο λέβητας από τον τάφο Bernardini έχει έξι προτομές γρυπών ή λεόντων, ενώ πιστεύεται ότι ο λέβητας από τον τάφο Barberini διέθετε περισσότερες από τις τέσσερις σωζόμενες προτομές λεόντων και γρυπών και ότι συνοδεύονταν από εξαρτήματα³⁴[Rathje 1979, 161]. Γενικά, οι τάφοι, όπου βρέθηκαν προϊόντα που εισήχθησαν από την Ανατολή ανήκαν σε μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης των πόλεων που έγιναν οι πρωτεύουσες πόλεις- κράτη της Ετρουρίας (Vetulonia, Vulci, Tarquinia, Cerveteri) [Rathje 1979, 179].

Τα χάλκινα τετράπλευρα υποκρητήρια από την Κύπρο (αριθ. καταλ. 39), τα οποία συναντούμε στον Αιγιακό χώρο, αλλά και στη Σαρδηνία και το Λάτιο τον 11^ο –10^ο αι. π.Χ., φαίνεται ότι διατηρήθηκαν χωρίς σημαντικές αλλαγές από την εποχή του Χαλκού (12^ο αι. π.Χ.) στην εποχή του Σιδήρου [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 213]. Τα χάλκινα υπόστατα και οι τετράπλευροι υποστάτες, στηριζόμενοι σε άξονες με τροχούς ή μη, γνώρισαν την ευρεία αποδοχή και άρα διάδοση στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

Τα χάλκινα υποκρητήρια της Κύπρου κατατάσσονται στην ίδια ομάδα με αυτά της Ανατολής (αριθ. καταλ. 40) και έχουν ασκήσει επίδραση στη μορφολογία των αντίστοιχων κρητικών, τα οποία χρονολογικά είναι υστερότερα, δηλαδή τοποθετούνται στην ΥΓ και ΥποΓ εποχή. Παρόλο που δεν έχουν βρεθεί στην Κρήτη κυπριακά υπόστατα

ως βασικό γνώρισμα της ετρουσκικής παραλλαγής την μετατροπή του ετρουσκικού πλέον τρίποδα σε μαγκάλι [Riis 1939, 29-30]

³⁴ Τα εν λόγω εξαρτήματα έχουν σχήμα πουλιών με ανθρώπινα κεφάλια. Το ανώτερο τμήμα του σώματος με το κεφάλι προβάλλεται από πλακίδιο σε σχήμα T που αναπαριστά σώμα πουλιού με ανοιγμένες φτερούγες. Τα κεφάλια είναι δυνατόν να είναι με ή χωρίς γένια. Μερικά από τα γενειοφόρα κεφάλια φορούν περικεφαλαία. Τέλος, εκτός από αυτά που βρέθηκαν σε λέβητα στην Ολυμπία και σε λέβητες στην Ιταλία, αντίστοιχα εξαρτήματα βρέθηκαν in situ στο λέβητα στο Γόρδιο. Όλα τα υπόλοιπα βρέθηκαν σε ελληνικά ιερά και στην περιοχή της λίμνης Βαν [Rathje 1979, 163].

ως εισαγωγές, η γνώση του τύπου είναι αναμφίβολη και η παρουσία μιας παλιάς κυπριακής παράδοσης στην ΥΓ Κρήτη δικαιολογείται θαυμάσια. Αν και τα κρητικά διατηρούνται σε αποσπασματική μορφή, το στυλ τους είναι ενδεικτικό της ύπαρξης κρητικού εργαστηρίου [Μποζάνα-Κούρου 1980, 15]. Για την κατανόηση του τύπου, ωστόσο, απαιτείται η ολοκληρωμένη γνώση των κυπριακών υποκρητηρίων (αριθ. καταλ. 35) και η ταυτόχρονη παρατήρηση των πηλινών ομοιωμάτων τους (π.χ. Καρφή Κρήτης).

Τα κυπριακά υποκρητήρια είναι εκείνα που διαχωρίζονται σε δύο σύνολα: με τροχούς ή χωρίς. Η θέση γύρω από τη φοινικική προέλευση του τύπου παρουσιάζεται ως σήμερα και ο λόγος γίνεται πάνω στην ύπαρξη τετράπλευρων υποκρητηρίων στο ναό του Σολομώντα, έτσι όπως διασώζεται η μαρτυρία από την Αγία Γραφή³⁵. Πάντως, όπως φαίνεται από τη μελέτη τους, ισχύει η άποψη ότι τα συγκεκριμένα δημιουργήματα είναι μια κυπριακή σύλληψη της υστερομυκηναϊκής εποχής, παράλληλη με εκείνη των ραβδωτών τριπόδων. «Είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για έργα του ίδιου ή των ίδιων εργαστηρίων που δημιουργούν μια καλλιτεχνική παράδοση που διατηρείται ως τον 7^ο αι. Έργα αυτού του εργαστηρίου εξάγονται σε Ανατολή και Δύση και πιθανότατα και στην Κρήτη, όπου η παράδοση μεταφυτεύεται για να ακμάσει στην ΥΓ εποχή» [Μποζάνα-Κούρου 1980, 16].

Σε γενικές γραμμές τα τετράπλευρα υπόστατα αποτελούνται από ένα τετράπλευρο 'σώμα', από τέσσερα πόδια με ή χωρίς τροχούς και μία κυκλική στεφάνη που επιστέφει το σώμα με τη βοήθεια μικρών κανόνων. Η διακόσμηση της στεφάνης και των πλευρών είναι εκτελεσμένη στην *περίτμητη τεχνική (openworking)*.

Το 'ωφέλιμο' μέρος των τετράπλευρων υποστατών δεν είναι η κατασκευή που στηρίζει τη στεφάνη και δέχεται τη διάτμητη διακόσμηση, αλλά η ίδια η στεφάνη. Η έμπνευση για τη δημιουργία του τύπου οφείλεται σε μια διαφορετική τέχνη. Η δομή και ορισμένες μορφολογικές λεπτομέρειες του τετράπλευρου σώματός τους, που βασίζεται σε ένα σχήμα το οποίο θυμίζει άλλοτε περικλειστο κιβώτιο και άλλοτε τετράπλευρα έπιπλα με έναν σκελετό από οριζόντια και κάθετα πλαίσια, υπομνηματίζουν τους τύπους και τις κατασκευαστικές μεθόδους της ξυλουργικής [Παπασάββας 2001, 140]

³⁵ Τα τετράπλευρα υποκρητήρια με τροχούς αποκαλούνται *mekonoith* και αναφέρεται ότι ο μεταλλοτεχνίτης τους ήταν κάποιος Hiram από την Τύρο. Μέχρι σήμερα ένα μόνο δείγμα του τύπου είναι γνωστό από την Ανατολή, συγκεκριμένα από την πόλη Megiddo στη βόρεια Παλαιστίνη [Μποζάνα-Κούρου 1980, 16]

Για την περιγραφή των κυπριακών υποκρητηρίων τα δείγματα που ήρθαν στο φως βρίσκονται σήμερα σε ευρωπαϊκά μουσεία και όλα ανάγονται στο 12^ο και 11^ο αι. π.Χ. σε ό,τι αφορά το χρόνο κατασκευής τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

α) το μικρό υποκρητήριο από την Έγκωμη (σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο). Κατασκευάστηκε με την περίτμητη τεχνική διακόσμησης, με έντονα ανατολικά χαρακτηριστικά³⁶. Η στεφάνη διακοσμείται με ζώνη από ομόκεντρα ημικύκλια, που πλαισιώνει την τετράπλευρη μετώπη κάθε πλευράς. Αυτό το στοιχείο συνδέει τα τετράπλευρα υπόστατα τέτοιου τύπου με τη σύγχρονη παράδοση των ραβδωτών τρίποδων της Κύπρου [Μποζάνα-Κούρου 1980, 17]. Βρέθηκε σε τάφο (τάφ.97) μαζί με χυτό τρίποδα. Είναι το πιο αξιοθαύμαστο υποκρητήριο που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, αν και δε σώζεται σε καλή κατάσταση. Αποτελεί σύνθεση 150 επιμέρους μετάλλινων τμημάτων, το καθένα από τα οποία υπέστη επεξεργασία με τη φωτιά τουλάχιστον μία φορά για να προσαρμοστεί στα διπλανά μέρη του. Τα τέσσερα πλαίσια συμπληρώνονται με σπειροειδείς μετώπες. Μέσα σε κάθε ένα από αυτά υπάρχει μικρογραφία της πρόσοψης οικοδομήματος που το διαπερνά παράθυρο, που χωρίζεται στη μέση. Το μπροστινό μέρος της κεφαλής μιας γυναίκας τοποθετείται στο κέντρο από κάθε άνοιγμα. Η έρευνα έχει υποδείξει για τον τύπο των *γυναικών στο παράθυρο* τη θεά *Αστάρτη στο παράθυρο* [Catling 1984, 82]

β) το υποκρητήριο του Βερολίνου (πιθανός τόπος προέλευσης θεωρείται η Λάρνακα) διακοσμείται στη στεφάνη του και αυτό με ζώνη από ομόκεντρα ημικύκλια. Οι πλευρές του διακοσμούνται με το εραλδικό μοτίβο δύο σφιγγών που πλαισιώνουν αντιθετικά *ιερό δένδρο*. Η τεχνική εδώ είναι βέβαια η περίτμητη και οι τροχοί ένα από τα διακριτά χαρακτηριστικά. Στις γωνίες εναποτέθηκε από ένα πλαστικό πτηνό, καθώς και διάφορα άλλα πλαστικά εξαρτήματα, που δε διασώθηκαν, περασμένα σε κρίκους, που κρέμονταν ανά δύο στο κάτω πλαίσιο κάθε πλευράς.

γ) το υποκρητήριο με τροχούς στο Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο, που σώζεται ακέραιο, διαθέτει μια περίτεχνη χυτή ανάγλυφη στεφάνη, όπου λιοντάρια και

³⁶ Το μοτίβο της γυναίκας στο παράθυρο είναι γνωστό κυρίως από τα ελεφάντινα ανάγλυφα της Nimrud, Arslan Tash και Σαμάριας. Πρόκειται για ένα γυναικείο κατά μέτωπο πρόσωπο μέσα σε τετράγωνο

ελάφια. Κάθε πλευρά, που πλαισιώνεται από ένα ζικ-ζακωτό κόσμημα διαιρείται στα δύο: στο επάνω μέρος έχει μια τετράγωνη μετώπη και στο κάτω μια στενή οριζόντια ζώνη. Οι ζώνες και στις τέσσερις πλευρές διακοσμούνται με πουλιά, αλλά τα θέματα των μετωπών διαφέρουν μεταξύ τους (σφίγγα, λιοντάρι που καταβροχθίζει πτηνό, άρμα με ηνίοχο και αναβάτη, δύο όρθιες ανθρώπινες μορφές μπροστά σε καθιστό λυρωδό). Στις γωνίες υπάρχουν από ένα πλαστικό πουλί.

δ) το υποκρητήριο από την Επισκοπή της Κύπρου στο Λονδίνο έχει εκτελεστεί και αυτό στην *περίμητη τεχνική*. Είναι μικρό και υποστηρίζει στεφάνη, που τη στολίζει ζικ-ζακωτό κόσμημα ενώ και στις τέσσερις πλευρές δεν παραλείπεται το μοτίβο του *ιερού δένδρου* σε συνδυασμό με ανθρώπινη μορφή (στις τρεις από αυτές: μουσικός που παίζει έγχορδο όργανο, άνδρας που κουβαλάει αντικείμενο ή αντικείμενα, άνδρας που κουβαλάει στον ώμο του τάλαντο χαλκού ενός τύπου που ήταν σε παραγωγή στο νησί το 12^ο π.Χ. αι.) [Catling 1984, 82] με μικρές παραλλαγές. «Η πιο ενδιαφέρουσα είναι εκείνη που η ανθρώπινη μορφή κρατά ένα τάλαντο στους ώμους της – θέμα καθαρά κυπριακό» [Μποζάνα-Κούρου 1980, 18].

ε) το τελευταίο υποκρητήριο από το Κούριο της Κύπρου χρονολογείται μέσα στον 7^ο αι. π.Χ., τη στιγμή που όλα τα προηγούμενα κυπριακά τοποθετήθηκαν ανάμεσα στο 12^ο και 11^ο αι. π.Χ. Σε κάθε πλευρά του τελευταίου υποκρητηρίου παρίσταται όρθιος ή καθιστός λατρευτής μπροστά στο *ιερό δένδρο*. Και είναι σημαντική η παρουσίασή του και η συμβολή του στη μελέτη γύρω από το ζήτημα της συνέχισης της κυπριακής παράδοσης στον τομέα της μεταλλοτεχνίας μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ. [Μποζάνα-Κούρου 1980, 19].

Περνώντας στην Κρήτη, διαπιστώνουμε ότι τα πρότυπά της ακολουθούν την κυπριακή παράδοση των τετράπλευρων υποκρητηρίων, μόνο που κρητικό χαρακτηριστικό γίνονται οι σχηματοποιημένες ολόγλυφες ταυροκεφαλές στη γωνία κάθε πλευράς, αντί πτηνών στα κυπριακά. Το πήλινο ομοίωμα από το Καρφί έχει χρονολογηθεί στον 11^ο αι. π.Χ. και κατά κάποιο τρόπο γεφυρώνει το χάσμα από το πέρασμα των Σκοτεινών Αιώνων στην ΥΓ περίοδο. Το στοιχείο της *περίμητης τεχνικής* στα υπόστατα του τύπου των τεσσάρων πλευρών που συνδυάζεται με το χαρακτηριστικό

πλαίσιο, μοτίβο που επαναλαμβάνεται δύο φορές στο πάνω μέρος κάθε πλευράς [Μποζάνα-Κούρου 1980, 17]

της διακόσμησης με παριστάμενες μορφές δίνει το έναυσμα για χρονολόγηση στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., κρίνοντας από το στυλ των ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων αναπαραστάσεων. «Παρόλη την περίπλοκη δομή και τις δυσκολίες, που σχετίζονται με την κατασκευή - ακόμα και σήμερα ο τρόπος με τον οποίον επιτυγχάνεται η συνένωση των τεσσάρων πλευρών δεν έχει διευκρινιστεί επακριβώς - φαίνεται ότι (ο τύπος) επιβίωσε στην Κρήτη» [Rolley 1986, 75]

Το Ιδαίο Άντρο, μαζί με τα τόσα ποικίλα μετάλλινα ευρήματα³⁷, έχει δώσει σε θραύσματα τετράπλευρο υποκρητήριο, από το οποίο μπορούμε να αναπαραστήσουμε μόνο τη μια πλευρά. Η διακόσμηση εδώ είναι η *περίτμητη τεχνική* που αναπτύσσεται σε δύο ζώνες: πάνω εικονίζεται πλοίο με κωπηλάτες και μια ανδρική μορφή που 'απάγει' μια γυναικία στην άκρη (Θησέας και Αριάδνη);· κάτω εραλδικό ζευγάρι σφιγγών γύρω από *ιερό δένδρο*. Τα κενά στις γωνίες συμπληρώνουν τοξότες, ζώα ή άλλες μορφές. Το στυλ του υποκρητηρίου από το Ιδαίο Άντρο βοηθάει στο να χρονολογήσουμε το αντικείμενο στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. [Μποζάνα-Κούρου 1980, 20]. Για τον Claude Rolley αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα της κρητικής μεταλλοτεχνίας, καθώς ενσωματώνει σκηνές που συμπεριλαμβάνουν την απαγωγή γυναίκας από πλοίο, πολεμιστές σε άρματα, σφίγγες, άνδρα να κρατά σκύλο από το κολάρο και αγελάδα, την οποία αρμέγουν³⁸.

Τα μυκηναϊκά χαρακτηριστικά, τα ανατολίτικα και τα κυπριακά μπορούν να διαφανούν επάνω σε ένα έργο μεταλλοτεχνίας, «αλλά δεν είναι μόνο αυτά τα στοιχεία που λένε όλη την αλήθεια. Δεν νομίζω ότι είμαστε ακόμα σε θέση να αναδομήσουμε όλη

³⁷ Είναι αλήθεια ότι με βάση τα μετάλλινα ευρήματα, που είναι έργα τοπικών κρητικών εργαστηρίων, και πολύ περισσότερο με συγκριτική μελέτη των ανθρωπομορφικών παραστάσεων και των παραλλαγών τους στις χάλκινες σφυρήλατες ασπίδες, τις φιάλες και τις χέρνιβες ερευνάται η εξελικτική πορεία των εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας κατά τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ στην Κρήτη. Η πιθανότητα τα ίδια εργαστήρια να παρήγαγαν πολλά και διαφορετικά μετάλλινα αντικείμενα είναι μεγάλη, αφού αυτό που επιχειρείται κάθε φορά είναι: να διευκρινιστεί κατά πόσο είναι δυνατόν μέσα από τη σύγχρονη έρευνα να τεκμηριωθεί α) η άποψη του Boardman και Coldstream για την κρητική προέλευση έργων από εργαστήρια επανδρωμένα από Ανατολίτες και Κρήτες τεχνίτες και β) η άποψη της Λεμπέση και του Muhly για τη δημιουργική αφομοίωση των συριοπαλαιστινιακών καλλιτεχνικών επιδράσεων «μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο, χωρίς να αποκλείεται η παρουσία ξένων περιοδεούντων ή μόνιμων τεχνιτών» [Γκαλανάκη 2001, 2]

³⁸ Πολλά τέτοια θραύσματα ανάλογου περιεχομένου και στυλ και ορισμένες ασπίδες με χαρακτηριστική της τεχνική του *έκτυπου ανάγλυφου* (*repoussé*) βρέθηκαν στους Δελφούς [Rolley 1986, 75]. Το σύνολο τέτοιων ευρημάτων μπορεί να αποτελέσει μεμονωμένο τμήμα έρευνας σε συνδυασμό με το κεντρικό σημείο αναφοράς, - που εδώ είναι η κρητική μεταλλοτεχνία - και τα εξαγόμενα προϊόντα της.

την ιστορία, να πούμε δηλαδή επακριβώς πότε τα υπόστατα άρχισαν να κατασκευάζονται στην Κύπρο, να κρίνουμε την κλίμακα σχέσης των μερών, που έπαιξαν ρόλο, με κάθε ένα από τα εθνικά στοιχεία, που αναμείχθηκαν στη διαδικασία, ή να υποδείξουμε την ακριβή φόρμα, στην οποία ανατολικά και δυτικά χαρακτηριστικά εισήγαγαν τη συμβολή τους» [Catling 1984, 77-78]. Ο Catling πιστεύει ότι μόνο στην περίπτωση που η κοινωνία της πληροφορίας εμπλουτιστεί με νέες μαρτυρίες, θα είναι δυνατόν σε μεγαλύτερο βαθμό να αναγνωρίσει η έρευνα τον τρόπο μορφοποίησης του «αμαλγάματος» των αιγιακών, κυπριακών και ανατολίτικων στοιχείων στη σχολή της μεταλλοτεχνίας, η οποία ήταν υπεύθυνη για το σχεδιασμό και την εκτέλεση των υπόστατων [Catling 1984,77-78].

Οι μεταλλοτεχνίτες δημιούργησαν μια σειρά από τρίποδες και τετράπλευρα υποκρητήρια ή υπόστατα όπου αγγεία με στρογγυλή βάση μπορούσαν να τοποθετηθούν. Τέτοιος εξοπλισμός χωρίς αμφιβολία κατείχε θέση στη θρησκευτική τελετή, αλλά δεν υπάρχει λόγος να σκεφτούμε ότι η χρήση τους περιοριζόταν στα ιερά [Catling 1984,72]. Και από τη στιγμή που έλαβε τη σύστασή του και καθιερώθηκε ο τύπος των κυπριακών τριπόδων και των τετράπλευρων υπόστατων, συνδέθηκε εξαιτίας της καλλιτεχνικής μορφής του με το θρησκευτικό συμβολισμό. Η εκτεταμένη χρήση και συμμετοχή του τύπου σε τελετουργικά θα ήταν πιθανό να το ανήγαγε σε εκείνο το έργο της μεταλλοτεχνίας που παύει σταδιακά να συνδυάζει ισοδύναμα την πρακτική και τη συμβολική διάστασή του και να υπερτερεί τελικά η ηθολογική πλευρά. Εκτός ότι οι τρίποδες αποκρυσταλλώνουν την εμπειρική γνώση και τη δεξιοτεχνία πολλών γενεών μεταλλουργών και μεταλλοτεχνιτών, υπόδηλώνουν την προσπάθεια που καταβάλλει ένας ακμάζων πολιτισμός να καθιερώσει τα πολιτιστικά του πρότυπα και να τα ενσωματώσει αρμονικά μέσα στα κοινωνικά-πολιτικά πλαίσιά του. Αυτό θα μπορούσε να ισχύσει και για την Κρήτη, η οποία υιοθετεί όχι τόσο τα καλλιτεχνικά πρότυπα της Κύπρου, όσο τα ηθογραφικά στοιχεία, από τα οποία εμφορούνται τα ίδια τα αντικείμενά της. Το γεγονός ότι περνάει και ξαναδημιουργείται στην Κρήτη του 8^{ου} π.Χ. αι. ο τύπος του τριποδικού λέβητα του 12^{ου} π.Χ. αι. αυτό θα μπορούσε να σημαίνει και το εξής: ότι στο πέρασμα από τη μια πολιτισμική φάση στη διαδεχόμενη της τέτοιου είδους αντικείμενα είχαν επιβληθεί στην κοινή συνείδηση μαζί με την υπερτιμημένη αξία τους. Και μόνο κατασκευαστικά να τα θεωρήσουμε, διαπιστώνουμε ότι οι μεταλλοτεχνίτες

πειραματίστηκαν τόσο στα επιμέρους τμήματα των αντικειμένων όσο και στην εντύπωση που θα προκαλεί το ενοποιημένο σύνολο των χυτών και σφυρήλατων μερών των τριπόδων και των τριποδικών λεβήτων κατ' επέκταση.

Ο Παπασάββας, ωστόσο, διατυπώνει την εξής άποψη: «Η μονόπλευρη αντιμετώπιση των υποστατών ως μηνυμάτων με πολιτικο-οικονομικό περιεχόμενο αποτελεί, παρά το νεωτεριστικό της χαρακτήρα, ανασταλτικό παράγοντα, αφού παραγνωρίζει την ιδιαίτερη φύση των έργων αυτών. Με την μονομερή επισήμανση των κοινωνιολογικών προεκτάσεων των υποστατών αγνοείται η δυναμικότητα της εξέλιξης της κυπριακής χαλκοτεχνίας, αφού, όσο και αν η δημιουργικότητα των εργαστηρίων βρίσκεται σε άμεση σχέση με την ακμή της κυπριακής χαλκοτεχνίας, την επέκταση του εμπορίου κυπριακού χαλκού και την οικιστική αναδιοργάνωση κατά τη ΥΚ ΙΙΓ περίοδο, η παραγωγή των υποστατών δε θα μπορούσε να επιβληθεί από την όποια κυρίαρχη τάξη, αφού βασίζεται σε σταδιακές εσωτερικές εξελίξεις της μεταλλοτεχνίας. Η εισαγωγή των δύο τύπων στα εργαστήρια δεν μπορεί να οφείλεται στους παραγγελιοδότες, επειδή οι εξελίξεις αυτές σχετίζονται με καθαρά τεχνολογικά ζητήματα που σχετίζονται με τις ανάγκες της παραγωγής των υποστατών και οφείλονται στην πρωτοβουλία των χαλκοτεχνών, με κυριότερο τη συνέργεια της σφραγιδογλυφίας για την κατασκευή των μητρών για τα ανάγλυφα προπλάσματα» [Παπασάββας 2001, 157]

Το γεγονός, λοιπόν, ότι καθιερώνεται ένα τέτοιο αντικείμενο, φτιαγμένο από ανθεκτικό υλικό (που έχει μεγάλη σημασία και για τους ίδιους τους μεταλλοτεχνίτες, αλλά και για την αρχαιολογική μελέτη), ουσιαστικά οριοθετεί την ταυτότητά του διεποχικά και συγκεκριμενοποιεί το ρόλο του και στο χώρο του εμπορίου. Το παράδειγμα από την Τούμπα στο Λευκαντί (τάφ.39), που δεν είναι άλλο από ένα ζεύγος εξάκτινων χάλκινων τροχών, θίγει το θέμα των οικογενειακών κειμηλίων και των πεπαλαιωμένων αντικειμένων. Στα 900 π.Χ., όταν ανοίχτηκε ο τάφος, περίοδος Σκοτεινών Αιώνων, το υπόστατο με τροχούς θα είχε ηλικία πάνω από 200 χρόνια. Τη στιγμή της ταφής του κατόχου του το αντικείμενο γνωρίζει την τελευταία του απόθεση [Catling 1984,86]. Οι τρεις τρίποδες από την Κρήτη (δύο από την Κνωσό και ένας από το Βρόκαστρο) καταδεικνύουν τους δεσμούς με την Κύπρο μέσα στον 11^ο π.Χ. αι.

Επιπλέον, θραύσματα από μεγάλο ραβδωτό τρίποδα βρέθηκαν στο βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, στον τάφο 100 με διαταραγμένη στρωματογραφία. Τα συνευρήματα του τρίποδα δεν χρονολογήθηκαν νωρίτερα από την ΠΓ εποχή. Τα υπόστατα ετάφησαν και αφιερώθηκαν σε ιερό (Κάτω Σύμη Βιάννου). Στο ίδιο ιερό βρέθηκαν θραύσματα υπόστατου διαφορετικού τύπου, το οποίο ο καθηγητής Λεμπέσης το συσχέτισε με τα θραύσματα από ένα –χωρίς αμφιβολία– μεγάλο υπόστατο στο Ιδαίο Άντρο διακοσμημένο με την τεχνική *ajourée*. Η εικονογραφία του, η τεχνική και το σχήμα του το διαχωρίζουν κατά πολύ από τα κυπριακά υπόστατα. Αυτό είναι γεωμετρικό. Και η εξήγηση της δημιουργίας του μπορεί να δοθεί με βάση άλλα σχετικά θραύσματα, όπως ένα αντίστοιχο εύρημα στο θολωτό τάφο του Khaniale Tekke στην Κνωσό (9^{ος}-7^{ος} αι π.Χ.) [Catling 1984, 90].

Η αποτίμηση και η σπουδαιότητα των οικογενειακών κειμηλίων ξεκινούσε από τη χώρα παραγωγής των, η έμφαση, όμως στην τελετουργική πρακτική αποδιδόταν κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά, εφόσον η εισαγωγή τους και μόνο σε ένα άλλο πολιτισμικό σύνολο τα καθιστούσε ξεχωριστά αντικείμενα. Ωστόσο, ο Catling πιστεύει ότι «ίσως ο λιγότερο ακόρεστος τρόπος να αντιμετωπίζεις τα κρητικά (και ιταλικά) αντικείμενα των γεωμετρικών χρόνων είναι να τα βλέπεις έντονα επηρεασμένα από την κυπριακή παράδοση, όχι, όμως, άμεσα εξαρτημένα από αυτήν³⁹. Πολύ περισσότερη προσπάθεια απαιτείται σε ό,τι αφορά στο θέμα των *επιδράσεων*, που ασκούνται από τα προϊόντα των εν λόγω κυπριακών εργαστηρίων, που επέζησαν ως οικογενειακά κειμήλια» [Catling 1984, 91]

«Η απομίμηση, γνωρίζουμε ότι είναι ο πιο ειλικρινής τρόπος κολακείας». Τα μικρογραφικά ευρήματα τριπόδων σε ψημένο πηλό στην ΥΓ εποχή (στο βωμό που βρέθηκε στο δωμάτιο 57 στο Καρφί Κρήτης) υποδηλώνουν την ύπαρξη αντικειμένων που έχουν χαθεί πριν τα ανακαλύψουμε. [Catling 1984, 89].

Οι πήλινοι τριποδικοί υποστάτες της ΚΓ περιόδου (1050-750 π.Χ.) δεν μπορούν να θεωρηθούν απόδειξη ότι στην ΕΣ είχαν πάψει να κατασκευάζονται χάλκινοι υποστάτες, με το σκεπτικό και μόνο ότι αποτελούν ευτελή υποκατάστατά τους. Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο διαφορετικές κατηγορίες έργων, με κοινή, βέβαια,

³⁹ Ο ίδιος έχει προτείνει παρόμοια τοποθέτηση ως προς τρόπο επιρροής στους τριποδικούς λέβητες της κυρίως Ελλάδας και στους ραβδωτούς τρίποδες της περιόδου μετά την εποχή του Χαλκού [Catling 1984,91]

λειτουργία, αλλά με εντελώς διαφορετικές συνθήκες χρήσης και διαφορετικούς κατόχους. Επομένως, η παύση του ενός δεν επηρεάζει απαραίτητα την παραγωγή του άλλου, ούτε και είναι απαραίτητο να έχουν κοινή πορεία [Παπασάββας 2001, 115]

Κατά πάσα πιθανότητα, οι εξηγήσεις που δίδονται για τα «δώρα» που συνόδευαν πολλά ταξίδια από και προς την Ανατολική Μεσόγειο, με ενδιάμεσο σταθμό την Κνωσό –ένα από τα μεγαλύτερα και πιο κύρια κέντρα αναδιανομής- θα μπορούσαν να είναι περίπλοκες και διαφορετικές. Δεν υπάρχει καμία απόδειξη που να δείχνει ότι, ως αποτιμημένα παλαιά αντικείμενα (αντίκες), τα υπόστατα χρησιμοποιούνταν για τους ίδιους σκοπούς για τους οποίους είχαν αρχικά κατασκευαστεί στην Κύπρο, όπου βασικά εξυπηρετούσαν ανάγκες επίπλωσης των ιερών. Οι κάτοχοί τους που τα προμηθεύτηκαν στη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων είναι πιθανό να τα εκτίμησαν αρχικά για τις ουσιαστικές τους ιδιότητες, και μάλιστα θα αναγνωρίζονταν ευρέως για την πραγματική τους λειτουργία [Catling 1984,89]. Τα υπόστατα που επιβίωσαν μετά την επικείμενη καταστροφή των κυπριακών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στο 12^ο π.Χ. αι. «πήραν μια υπερτιμημένη αξία για το λόγο ότι από δω και πέρα θα ήταν αναντικατάστατα». Ορισμένα, και μόνο αυτά, έλαβαν το χρίσμα της πολύτιμης κληρονομιάς από γενεά σε γενεά. Το ερώτημα που τίθεται, επομένως, είναι το αν υπήρξαν άλλα εργαστήρια, ακόμα και μακριά από τις κύριες κυπριακές εστίες παραγωγής (Συριοπαλαιστίνη και Αιγαίο), που ανασυνέστησαν τη δεξιοτεχνία, που απαιτούνταν για να κατασκευάσουν υπόστατα με σκοπό να τροφοδοτήσουν το αίτημα για καινούργια από πελάτες, που θαύμαζαν τα αυθεντικά και ζητούσαν αντίγραφα φτιαγμένα όσο το δυνατόν πιο πιστά⁴⁰ [Catling 1984,90].

Εν κατακλείδι, φαίνεται πως οι τύποι των τριπόδων και των υποστατών πέρασε από την Κύπρο στην Κρήτη και στην υπόλοιπη Ελλάδα ως αριστουργηματικά έργα τέχνης, που τα ανήγαγαν σε θησαυρούς, προσωπικά αποκτήματα, που τα έλαβαν απευθείας από ανταλλαγή δώρων στη χώρα της Κύπρου. Ο βασικός ρόλος τους μπορεί να μην ήταν σχεδόν ποτέ αναθήματα σε ιερά· οπωσδήποτε, όμως, η παραγωγή τους

---

⁴⁰ Αυτή η τοποθέτηση θα μπορούσε να λάβει και άλλη μορφή ερώτησης: «Ήταν δυνατόν οι καλλιτέχνες και τεχνίτες που επιβίωσαν από την καταστροφή των κυπριακών εργαστηρίων να δραπετεύσαν σε άλλες περιοχές με στόχο να βρουν νέα εργαστήρια, που συνέχισαν να εργάζονται με τον παλιό ιδιωματοισμό για πολλές γενεές ακόμα; Αυτό μοιάζει να είναι πιο πιθανό» [Catling 1984,90]

στους γεωμετρικούς χρόνους, έπειτα από το κλείσιμο της περιόδου των Σκοτεινών Αιώνων, μαρτυρά κατά κάποιο τρόπο την ανάγκη ενός πολιτισμού να θυμάται τα κατορθώματα του παρελθόντος και να δημιουργεί δεσμούς με τους αντίστοιχους παλιούς ανάμεσα στο Αιγαίο και την Κύπρο. Με τη ραγδαία ανάπτυξη στη μεταλλοτεχνική ειδίκευση, τα υπόστατα πιθανόν να είχαν χάσει λίγο από το άριστο που τους αποδιδόταν (Γεωμετρική εποχή). Ο στόχος, παρόλα αυτά είχε επιτευχθεί: αποτέλεσαν –αν και ισχνούς- δεσμούς με ένα πιο εκλεπτυσμένο παρελθόν και σαν ένα σήμα κατατεθέν της πορείας των μεγάλων διακρίσεων της [Catling 1984,91].

9. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Omne ignotum pro magnifico est. Η αποφθεγματική αυτή φράση θα εξέφραζε απόλυτα τις πολιτικές και κοινωνικές διαθέσεις της αριστοκρατίας της Γεωμετρικής εποχής αν η κοινή συνείδηση λαϊκή συνείδηση ήταν εκείνη που μεταλάμβανε γεμάτη δέος τις ιδέες και το επιβλητικό πρόσωπο της εξουσίας. Τα ακριβά αντικείμενα και τα πολυτελή άρματα σε συνδυασμό με τα αυστηρώς προκαθορισμένα τελετουργικά δημιουργούσαν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα: μία ατμόσφαιρα επισημότητας, τέτοια που αρμόζει στην ανώτερη κοινωνική τάξη, στην παράσταση και παρέλαση της οποίας γίνονται μάρτυρες όσοι δεν έχουν πρόσβαση σε αυτήν.

Η συζήτηση και η επιχειρηματολογία των ερευνητών δομείται γύρω από το κατά πόσο οι φορείς της εξουσίας επεδίωκαν με την υιοθέτηση προτύπων αίγλης και κύρους να κατοχυρώσουν και μετά θάνατον την κοινωνική τους ιδιότητα. Τα τελετουργικά που πραγματοποιούνταν πριν από την ταφή ουσιαστικά επισφράγιζαν τον τίτλο του *ευγενούς*, ο οποίος επάξια, λόγω της αριστοκρατικής καταγωγής του επονομαζόταν *πολεμιστής*. Τα άρματα με τα στολισμένα άλογα, τα όπλα και οι τριποδικοί λέβητες, αλλά και τα απaráμιλλης τέχνης χρυσά κοσμήματα των νεκρών γυναικών της άρχουσας τάξης, καταξίωναν το νεκρό πριν τον ενταφιασμό του. Ως αυθεντικά σύμβολα, που προήλθαν από τη γενιά του ένδοξου μυκηναϊκού παρελθόντος, φιλοτεχνούνται μέσα σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, τα οποία απολήγουν να θεωρούνται μήτρες πολιτισμικής ώσμωσης.

Από τις τρεις επιμέρους κατηγορίες ευρημάτων που παρουσιάστηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια τα κοσμήματα αποτελούν την πιο παραδοσιακή και σταθερή φόρμα αναπαραγωγής των καλλιτεχνικών προτύπων από τη μινωική και μυκηναϊκή εποχή. Επειδή το στυλ τους είναι καθαρά διακοσμητικό ο συμβολισμός παίζει δευτερεύοντα ρόλο και μάλλον συνδράμουν στην προβολή του πλούτου και συνλειτουργούν με τα άλλα σύμβολα. Παρόλα αυτά πρόκειται για την οριακά έντεχνη εκτέλεση και λεπτοργία, πολλές φορές επάνω σε μικρές και σκληρές επιφάνειες ύλης, όπου μαζί με την εμπειρία και την τεχνογνωσία γενεών μας παραδίδονται σήμερα

αριστουργήματα. Το πόσο έντονα παγιωμένοι είναι οι τύπου κάποιων κοσμημάτων μπορούμε να το διαπιστώσουμε από την προτίμησή τους σε μεταγενέστερες ιστορικές φάσεις (ιδιαίτερα στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο). Άλλωστε, «η δεξιοτεχνία ελκύει τη δεξιοτεχνία» Πάντως, διαχωρίζουμε την εσωτερική εξέλιξη στην τεχνική εκτέλεσης των διακοσμητικών μοτίβων (*κοκκίδωση, cloisonnée, συρματερή τεχνική, έκτυπο ανάγλυφο*), που συνίσταται και στο συνδυασμό των μετάλλων με πολύτιμους λίθους.

Η αξία και το καλλιτεχνικό ύφος με το οποίο εμπλουτίζει ένας χρυσοχόος το κόσμημα κατέστησαν τα περιδέραια, τα ενώτια, τα ψέλλια, τα δαχτυλίδια πολιτισμικά αγαθά από τη μια, πολύτιμα δώρα και ανταλλάξιμο προϊόν από την άλλη για την τάξη που τα απαιτούσε και τα επέλεγε. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει για τις άλλες δύο κατηγορίες μεταλλινων ευρημάτων, κυρίως χάλκινων και σιδηρών, τους οβελούς και τους κρατευτές, τους ραβδωτούς τρίποδες, τους τριποδικούς λέβητες και τα τετράπλευρα υποκρητήρια.

Η χρήση τους ως σύμβολα των «άριστων» τα κατέστησε μέρος του εθιμοτυπικού εκείνου που προβάλλει διαχρονικά την ανωτερότητα του ανώτερου στρώματος. Η αξία τους ξεκινά από την τεχνική και τεχνολογική τους συναρμογή ως τη συμμετοχή τους στον ενταφιασμό και στην παρουσία στη μεταθανάτια ζωή του νεκρού. Στην πραγματικότητα, όμως, η συμβολή τους στην αναπαράσταση του συμβολισμού της οικονομικής και πολιτικής δύναμης ισχύει κατά τη διάρκεια της τέλεσης του τελετουργικού, επειδή αυτά είναι κυρίως τα πλαίσια μέσα στα οποία επιβεβαιώνεται η ευγενική ιδιότητα. Συνεπώς, η κατασκευή τέτοιων αντικειμένων και η επανένταξή τους σε αντίστοιχα με τα παραδοσιακά πλαίσια του 12^{ου} π.Χ. αι. δεν εκφράζει την προσπάθεια της αριστοκρατικής τάξης του 8^{ου} και 7^{ου} π.Χ. αι. να αιτιολογήσει την καταγωγή της· υποδηλώνει την τακτική εδραίωσης του κύρους και την επιθυμία διατήρησής της στη σύγχρονή της κοινωνία. Τα μεταλλεία χαλκού, άλλωστε, και το εξωτερικό εμπόριο είναι δύο νέα δεδομένα⁴¹ που ανατοποθετούν και αναδιανέμουν το κέρδος στο εσωτερικό.

Για να γίνει η αναδόμηση μιας ιστορικής περιόδου μέσα από τον τομέα της μεταλλοτεχνίας στο κυπριακό και κρητικό πολιτιστικό πεδίο θα πρέπει η έρευνα να

⁴¹ Εδώ εννοούμε την εντατικοποίηση της παραγωγής χαλκού, τη βελτίωση της ποιότητας, τη διακίνηση των αγαθών, τις διεθνείς πολιτικές σχέσεις που οριοθετούν το διεθνές εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου.

ξεκινά από τη βάση του αρχαιολογικού υλικού, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η ίδια η ύλη, το μέταλλο. Αρχικά, επομένως διαγράφονται οι οικονομικές περιστάσεις, που οδήγησαν στην προώθηση των μετάλλινων αντικειμένων στον εμπορικό στίβο. Έπειτα, εξαρτάται από το πολιτιστικό υπόβαθρο κάθε πολιτισμού σε ποιο βαθμό θα αξιοποιήσει την πολυμορφία των πολιτιστικών δεδομένων που δέχεται και γνωρίζει, ποια δάνεια θα συνάψει για να οικειοποιηθεί τα σύμβολα, πώς –τέλος- θα εγκολπώσει τα αντικείμενα εκείνα που ανταποκρίνονται σε λειτουργικές και τελετουργικές ανάγκες ταυτόχρονα. Η γνωριμία με τις ιδέες και την τεχνοτροπία άλλων πολιτισμών κινείται ανήκει στο στάδιο της ανταλλαγής καλλιτεχνικών τάσεων και διαθέσεων, ενώ η απόκτηση συγκεκριμένων μετάλλινων αντικειμένων (οβελών ή ραβδωτών τριπόδων) ανήκει στο στάδιο της σύναψης εμπορικών σχέσεων και διεξαγωγής διεθνών ανταλλαγών.

«Πολλά σωζόμενα παραδείγματα σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι γνώσεις μας για την κυπριακή μεταλλοτεχνία στο σύνολό της οφείλονται κατά ένα μεγάλο μέρος στους θησαυρούς, δηλαδή σε συγκεντρώσεις κυρίως αποσπασματικών χάλκινων αντικειμένων που είχαν αποσπαστεί από το χρηστικό και εργαστηριακό τους περιβάλλον, προειδοποιούν ότι η εικόνα που έχουμε σχηματίσει για την κυπριακή χαλκοτεχνία πρέπει να μένει ανοιχτή σε αναθεωρήσεις» [Παπασάββας 2001, 95]

Η αλληλεπίδραση μεταξύ Κύπρου και Κρήτης έγινε ενδιαφέρουσα προς χάριν της όμοιας ταυτότητάς τους: και οι δύο πολιτισμοί διαθέτουν ισχυρή παράδοση, θαλασσοκρατία και κατ' επέκταση πρόσβαση στα εμπορεία της Ανατολής, όπου παραδοσιακά κατέληγαν -και θα καταλήγουν για πολλούς αιώνες- οι θαλάσσιοι και χερσαίοι εμπορικοί δρόμοι. Μοιραία η επίδραση της Ανατολής συναντά και τους δύο πολιτισμούς. Στην εξέταση αυτής της σχέσης δεν παραβλέπουμε την αμοιβαία συνεισφορά ανανεωμένων καλλιτεχνικών τρόπων έκφρασης στα αντικείμενα που έλαβαν τη σύστασή τους μέσα στα κυπριακά και κρητικά εργαστήρια μεταλλοτεχνίας. «Το σχήμα των μετεγκαταστάσεων για την ερμηνεία των επιδράσεων και των εισαγωγών είναι άλλωστε υπερβολικά μονόπλευρο και δε μπορεί να εξηγήσει ειδικά όλες τις επιρροές της αιγαιακής τέχνης στην Κύπρο ή την παρουσία κυπριακού υλικού στην Κρήτη και το αντίστροφο. Η μόνιμη παρουσία ενός πληθυσμιακού στοιχείου σε έναν ξένο τόπο δε θεωρείται πλέον ο μοναδικός δίαυλος για την άσκηση επιδράσεων. [...] Οι

επιρροές μπορούν πιο πειστικά να εξηγηθούν ως μέρος μιας μακρόχρονης διαδικασίας και τριβής με τις νέες ιδέες, τους τύπους και τις τεχνικές, παρά ως το αποτέλεσμα της ξαφνικής παρουσίας ενός νέου πληθυσμού στο νησί» [Παπασάββας 2001, 218]

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΚΥΠΡΟΣ

Κοσμηματοτεχνία

1. Κοσμήματα μαλλιών από χρυσό, επισμαλτωμένα (ύψ. 3,2εκ.) ΚΑ I [Caubet 1992, 160]
2. Δύο ζεύγη από χρυσά ενώτια με τρία κωνικά εξαρτήματα, εκ των οποίων το ένα ζεύγος με τρία βοτρυόσχημα (*έρματα... τρίγλινα μορόεντα*). Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι από το Λευκαντί Εύβοιας και ταυτίζεται με αντίστοιχα παραδείγματα της Κύπρου. Χρονολογούνται στον 9^ο π.Χ. αι. [Δεσποίνη 1996, 96]
3. Ζεύγος από χρυσά ενώτια, *φιλιγκράν* (φύλλα χρυσού) και *κοκκίδωση*, Κούριον, ΚΚ I [Caubet 1992, 163] (Εικ.2)
4. Χρυσά σφυρήλατα ενώτια στον τύπο ταυροκεφαλής, όπου οι λεπτομέρειες αποδίδονται *εγχάρακτα*, ΥΕΧ [Maier 1984, 73] (Εικ.3)
5. Ζεύγος από χρυσά σπειροειδή κοσμήματα μαλλιών, ΚΚ I [Caubet1992, 163] (Εικ.4)
6. Χρυσά δαχτυλίδια εκτελεσμένα με την τεχνική της *επισμάλτωσης* και της *κοκκίδωσης* από την Παλαίπαφο, 1200-1150 π.Χ. [Maier 1984, 73]
7. Δαχτυλίδι από χρυσό και κόκκινο γυαλί (κορναλίτης λίθος) (δ.2,15εκ.), Κούριον, ΚΚ I [Caubet 1992, 162] (Εικ.7)
8. Ασημένια πόρπη με χρυσές χάνδρες, αρ. 13 – τάφ. 49 (μ.7,5εκ.), Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ I – II, Κυπριακό Μουσείο – Λευκωσία [Maier 1984, 137]
9. Μία χάλκινη πόρπη τύπου D (μ. 12,5εκ.), τάφ. 76, Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ I, [Maier, 146]
10. Μία χρυσή περόνη (καρφίτσα), τάφ. 76, Κούκλια- Σκάλες, ΚΓ I [Maier1984, 146]
11. Δύο περόνες από ατόφιο χρυσάφι (μ. 12,3εκ), τάφ. 89, Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ [Maier 1984, 146]

12. Δισκοειδείς χρυσές πλάκες τύπου ροζέτας (στο σχήμα μικρού ρόδου), που χρησιμοποιούνται για να στολίσουν είτε ενδύματα ή να είναι ραμμένα και, επομένως ένθετα, πάνω σε φθαρτή ύλη, που φτιάχνει ένα στέμμα ή κεφαλοκάλυμμα, έτσι, όπως απεικονίζεται στα κυπροαρχαϊκά γλυπτά, Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ ΙΙ- ΙΙΙ, [Maier 1984, 149]
13. Μία περόνη από λεπτά τυλιγμένα φύλλα χρυσού (μ. 5, 15εκ.). Υπάρχει παρόμοια περόνη από ΚΓ Ι τάφο στη Σαλαμίνα. Τάφ. 79, Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ ΙΙ – ΙΙΙ [Maier 1984, 149]
14. Μία σιδερένια πόρπη ή περόνη, που ενδεχομένως σε αυτό το στάδιο ο σίδηρος θα μπορούσε να έχει συγκεκριμένη χρηματική αξία ως κάτι καινοφανές η ως υλικό πολυτελείας για κοσμήματα, τουλάχιστον μεταξύ συγκεκριμένων τάξεων της κυπριακής κοινωνίας. Παλαίπαφος – Σκάλες, ΚΓ ΙΑ (11^{ος} αι. π.Χ.) [Karageorghis 1989, 71]
15. Σιδερένια περόνη με οστέινο κεφάλι, τάφ. 86, Παλαίπαφος – Σκάλες, ΚΓ ΙΙΙ [Karageorghis 1989, 72]
16. Ένας σφικτήρας, τρεις πόρπες και ένα βραχιόλι, Κούκλια – Κάτω Αλώνια, ΚΑ Ι- ΙΙ [Maier 1984, 172]

Οπλισμός

17. Σε έναν από τους τρεις χάλκινους οβελούς, αρ. 16 – τάφ.49 (μ.87,2εκ.). αναγνωρίζονται πέντε σύμβολα στην αρκαδο-κυπριακή συλλαβική γραφή, που περιέχει ελληνικό αρκαδικό όνομα «Οφέλτας» σε πτώση γενική: ο.ρε.λε.τα.υ. [...]. Επίσης, πολλά χάλκινα κύπελλα (α. ημισφαιρικό με κυρτή βάση και με δύο οριζόντιες λαβές (θηλιές) με προτομές αίγας στην κορυφή που αντικρίζονται, β. ημισφαιρικό σώμα, κυρτή βάση, έντονα γωνιώδης ώμος, κάθετο δακτυλιόσχημο χείλος, με δύο κάθετες δακτυλιοειδείς λαβές.) Αξίζει να σημειωθεί η ασημένια πόρπη τύπου D με δύο χρυσές χάντρες (Εικ.8) και η μεγάλη τύπου D ασημένια πόρπη. Ένας χάλκινος ραβδωτός τρίποδας με τον ανώτερο δακτύλιο να διακοσμείται με 12 ζεύγη αντιθετικών σπειρών από κουλούρα σκοινιού (Εικ.17) [Maier 1984, 134-136]
18. Χάλκινοι οβελοί, αρ. 16 –18 (μ. 76,5εκ., 87,2εκ., 86,5εκ.) – τάφ. 49, Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ Ι – ΙΙ, Κυπριακό Μουσείο – Λευκωσία [Maier 1984, 137] (Εικ.10)

19. Χάλκινες παρωπίδες αλόγου (μ. 19εκ.), Κούκλια –Κάτω Αλώνια, ΚΑ I- II [Maier 1984, 169] (Εικ.15)
20. Χάλκινο έλασμα αλόγου (μ. 44εκ.), Κούκλια – Κάτω Αλώνια, ΚΑ I – II [Maier 1984, 169] (Εικ.15)
21. Ζεύγος από σιδερένιους κρατευτές (μ.96,5εκ.), Κούκλια – Κάτω Αλώνια, ΚΑ I- II [Maier 1984, 169] (Εικ.9). Τα πιο σημαντικά ευρήματα από τον τάφο είναι τα μετάλλια. Τόσο οι παρωπίδες όσο και το περιβραχιόνιο, διακοσμούνται με την έκκρουστη τεχνική με μοτίβα ανατολίτικα, -που είναι γνωστά και αλλού στην Κύπρο: το δίσκο και την ημισέληνο. Τα περιβραχιόνια και οι παρωπίδες από χαλκό (μερικές φορές από ελεφαντοστό ή ακόμα και από οργανικό υλικό διακοσμημένο με λεπτά φύλλα χρυσού) βρέθηκαν *in situ* πάνω στα κεφάλια των αλόγων στους τάφους της Σαλαμίνας. Πρέπει να τα φόρεσαν στα άλογα ειδικά για το ταφικό τελετουργικό. Παρόμοιος εξοπλισμός έχει βρεθεί στο δρόμο τάφου στην Ταμασσό και στην Αμαθούντα. [Maier 1984, 172]
22. Το κεντρικό μέρος μιας χάλκινης ασπίδας, καθώς το υπόλοιπο μέρος της ήταν από ξύλο και γι' αυτό δε σώθηκε, Κούκλια – Κάτω Αλώνια, ΚΑ I- II [Maier 1984, 172] (Εικ.14)
23. Τμήματα από χαλινάρι αλόγου, Κούκλια – Κάτω Αλώνια, ΚΑ I – II [Maier 1984, 172]
24. Ζεύγος από τμήμα σιδερένιου χαλινού, ένδειξη ότι τα άλογα θυσιάστηκαν στο δρόμο από τον έναν από τους δύο τύμβους, Κούκλια – Μαυρομμάτης, ΚΑ I-II [Maier 1984, 176]
25. Δύο κρατευτές, των οποίων το σχήμα θυμίζει πλώρη, από τη μια, και πρύμνη πλοίου, από την άλλη. Επίσης, υπάρχουν πολλά μέρη από οβελούς. Τέτοια αντικείμενα είναι γνωστά από τους βασιλικούς τάφους της Σαλαμίνας και από τους τάφους των πολεμιστών στο Πατρίκι (ανατολ. Κύπρος) και από την Ταμασσό. Χρησιμοποιούνταν για να ψήνουν κρέας, ένα έθιμο που περιγράφεται λεπτομερώς από τον Όμηρο. Παρόλο που αποδίδεται θρησκευτική σημασία σε αυτά τα αντικείμενα από πολλούς μελετητές, η «χρηστική» ερμηνεία – και προσέγγιση – μπορεί να βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια. Έξω από την Κύπρο, αυτό το έθιμο απαντά στο Άργος και στην Κρήτη. Είναι ενδιαφέρον ότι σε όλες τις περιπτώσεις το σχήμα των κρατευτών είναι

- το ίδιο. Έχουμε ήδη δει ότι χάλκινοι οβελοί χρησιμοποιήθηκαν στην Παλαίπαφο από τον 11^ο αιώνα π.Χ. και ότι είναι επίσης παρόντες σε τάφους στη Λάπηθο της πρώιμης γεωμετρικής εποχής. [Maier 1984, 172]
26. Χάλκινο κράνος τύπου «Ουράрту» (ύψ. 26εκ., διάμ. 21εκ.). Κωνικό χάλκινο κράνος που διακοσμείται στην εμπρόσθια πλευρά με τη σφυρήλατη τεχνική με δύο αντωπά σχηματοποιημένα φίδια και έναν ηλιακό δίσκο ανάμεσά τους, Κούκλια – Μαυρομάτης, ΚΑ I-II, Μουσείο Κύπρου – Λευκωσία [Maier 1984, 175]
27. Δύο σιδερένιοι κρατευτές (μ.110εκ.) και δέσμη δώδεκα οβελών (μ.150εκ.) από το ‘δρόμο’ του ‘βασιλικού’ τάφου 79 της Σαλαμίνας, τέλη 8^{ου} αι. πΧ., Κυπριακό Μουσείο - Λευκωσία [Καραγιώργης 1978, 89] (Εικ.13)
28. «Ξίφος αργυρόηλον» από το ‘δρόμο’ του ‘βασιλικού’ τάφου 3 της Σαλαμίνας, 7^{ος} αι. π.Χ., Κυπριακό Μουσείο – Λευκωσία [Καραγιώργης 1978, 89] (Εικ.12)
29. Χάλκινο διακοσμητικό εξάρτημα ιπποσκευής, βασιλικοί τάφοι. Αποτελείται από ένα δίσκο και δύο ελάσματα, ένα ορθογώνιο και ένα ελλειψοειδές, τα οποία συνενώνονται με στρόφιγγες. Έκτυπη τεχνική στο δίσκο και εγχαράξεις στο ελλειψοειδές, αιλουροειδή, φτερωτή γυναικεία μορφή, λέοντας, , φτερωτή αθωρική προτομή επιστέφει την κεφαλή της γυναικείας θεάς. Σαλαμίνα, ΚΑ I [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 257]
30. Πανοπλία πολεμιστή και κράνος, οβελός και ζεύγος κρατευτών από τον τάφο 45 του Άργους στην Πελοπόννησο, 730/720π.Χ. Πρόκειται για ολοκληρωμένο σύνολο οπλισμού που απαιτούνταν στα γεωμετρικά χρόνια. για την ταφή ενός «πολεμιστή». Έμφαση δίδεται στους οβελούς και κρατευτές, ιδιαίτερα στο σχήμα των τελευταίων [Μαζαράκης Αινιάν 2000, 406].

Τριποδικοί λέβητες και υπόστατα

31. Χάλκινος χυτός τρίποδας διακοσμημένος με κρεμαστά ρόδια από την πόλη Ras-Shamra (Βόρεια Συρία), YEX III [Caubet 1992,61] (Εικ.16)
32. Χάλκινος ραβδωτός τρίποδας (ύψος:13,5εκ) με τη στεφάνη του να διακοσμείται με 12 ζεύγη αντιθετικών σχοινοειδών σπειρών, Παλαίπαφος, ΚΓ I-II [Maier 1984,138] (Εικ.17)

33. Χάλκινος τριποδικός λέβητας αιγιακού τύπου, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Κύπρο, αρ. 37 - τάφ. 58, Σκάλες, ΚΓ I –II, Κυπριακό Μουσείο–Λευκωσία [Maier 1984, 137]
34. Ένας χάλκινος ραβδωτός τρίποδας (ύψος:30,3εκ.), με τον ανώτερο δακτύλιό του να διακοσμείται με ταινία από κάθετες και αντιθετικά συντασσόμενες μεταξύ τους σπείρες, τάφ. 58, Κούκλια – Σκάλες, ΚΓ I –II, Κυπριακό Μουσείο – Λευκωσία [Maier 1984, 137] (Εικ.18)
35. Πήλινος τρίποδας (ύψος:24,8εκ.) από την Παλαίπαφο της Κύπρου, που χρονολογείται στην ΚΓ I-II [Maier 1984, 138] (Εικ.19)
36. Χάλκινος λέβητας (ύψ.27,6εκ.) με πώμα. Η εξωτερική του επιφάνεια ήταν καλυμμένη με κολλώδη ουσία, όπου διακρίνονται αποτυπώματα δακτύλων. Στον τάφο 1 της Σαλαμίνας βρέθηκε λέβητας που περιείχε τέφρα, πρακτική που μας θυμίζει το ομηρικό έθιμο ταφής, σύμφωνα με το οποίο τοποθετούσαν τα λείψανα του νεκρού μέσα σε λέβητα και τα κάλυπταν με ένα διπλό στρώμα λίπους (Ιλ. 23.243), Κούκλια – Μαυρομμάτης, ΚΑ I-II, Μουσείο Κύπρου – Λευκωσία [Maier 1984,175-176]
37. Χάλκινος λέβητας (ύψ.125 εκ.), που στηρίζεται πάνω σε σιδερένιο τριπόδι. Γύρω από το χείλος του υπάρχουν κολλημένες οκτώ προτομές γρυπών και τέσσερις «σειρήνες» με διπλά ανθρωπόμορφα γενειοφόρα κεφάλια. Από το ‘δρόμο’ του ‘βασιλικού’ τάφου 79 της Σαλαμίνας, τέλη 8^{ου} αι. π.Χ., Κυπριακό Μουσείο – Λευκωσία [Καραγιώργης 1978, 86] (Εικ.22)
38. Χάλκινος λέβητας (ύψ. 0,20μ) με: δύο αντιθετικές λαβές στο ανώτερο σώμα του· κάθε λαβή αποτελείται από ένα τοξοειδές στέλεχος, κυλινδρικής διατομής, το οποίο προσφύεται με τα άκρα του πάνω σε δύο δισκάρια, ενωμένα οριζόντια με διπλό τετράγωνο έλασμα. Στην κορυφή από κάθε στέλεχος αναπτύσσεται επίθετη προτομή γενειοφόρου αιγάγρου. Παλαίπαφος – Σκάλες, ΚΓ I [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 233]
39. Χάλκινα τετράπλευρα υποκρητήρια με τροχούς από την Κύπρο, πιθανώς από το Κίτιο. Χρονολογούνται στον 11^ο π.Χ. αι. [Μαζαράκης Αινιάν 2000,407] (Εικ.20)

40. Χάλκινο τετράπλευρο υποκρητήριο με πόδια εκτελεσμένο με την περίτμητη τεχνική διακόσμησης, πιθανώς από το Κούριο της Κύπρου, 12^{ος} π.Χ. αι. [Tatton-Brown 1997, 32] (Εικ.21)

ΚΡΗΤΗ

Κοσμηματοτεχνία

41. Περιδέραιο από χρυσό και ορεία κρύσταλλο, οι ψήφοι φέρουν εγχαράξεις. Παρόμοιο κόσμημα έχει βρεθεί στον τάφο της λεγόμενης Ελληνίδας πριγκήπισσας στη Σαλαμίνα της Κύπρου και χρονολογείται στον 8^ο αι. Το ελευθεριώτικο παράδειγμα από τα συνευρήματά του μπορεί να τοποθετηθεί στο β' μισό του 9^{ου} αι. π.Χ., Ελεύθερνα, [Σταμπολίδης 1996, 75]
42. Περιδέραιο με αλυσίδες και περίαπτο από τον Θολωτό τάφο του Τεκκέ στην Κνωσό, π.800 π.Χ. [Δεσποίνη 1996, 126] (Εικ.6)
43. Χρυσό έλασμα με έκκρουστη τεχνική. Παριστάνεται η θεά με τα υψωμένα χέρια κατενώπιον με μακρύ ένδυμα και πόλο στο κεφάλι. Τέτοιου είδους ελάσματα διακοσμούσαν είτε έπιπλα (θρόνους, κιβώτια, κτλ) είτε ράπτονταν πάνω σε ενδύματα (επίρραπτα), Ελεύθερνα, [Σταμπολίδης 1996, 75]
44. Πέντε χρυσοί ρόδακες, πιθανώς ως ενώτια ή κοσμήματα για τα μαλλιά {εκτός από το μεσαίο= ως καρφίτσα ή ως στολίδι με έλασμα}, προέρχονται, πάντως, από ένα πολύ αξιόλογο εργαστήριο χρυσοχοϊκής του 7^{ου}(;) αι. π.Χ., Ελεύθερνα [Σταμπολίδης 1996, 75]
45. Δύο χάλκινες τμηματικά διατηρημένες πόρπες και τμήμα χάλκινης περόνης, Ελεύθερνα, ΥΓ, [Σταμπολίδης 1996, 77]

Ταφές πολεμιστών

46. Χάλκινη ανάγλυφη επένδυση φαρέτρας (ύψ. 0,445), τάφος Ρ, ελαφρά τραπεζιόσχημο έλασμα με έκτυπη διακόσμηση(*repoussé*) και εγχάρκτη απόδοση λεπτομερειών σε πέντε επιμήκεις μετόπες, οριζόμενες πάνω και κάτω από λεπτές ανάγλυφες ταινίες,

σφίγγες, ανδρική μορφή μεταξύ δύο αντωπών βρυχώμενων λεόντων. {Η σκηνή με τον λέοντα φαίνεται ότι είναι ένας συνδυασμός μεταξύ δύο θεμάτων α) ενός ήρωα που μάχεται μόνος του με έναν αφηνιασμένο λέοντα, όπως στο ανατολίτικο χρυσό έλασμα από το θολωτό τάφο του Τεκκέ και β) του Πότι Θηρών της μινωικής παράδοσης που δαμάζει δύο συμμετρικά τοποθετημένα ζώα. Αυτό το ανάγλυφο εμπίπτει στην πρώτη και πρωιμότερη ομάδα της πρωτοανατολίζουσας κνωσιακής μεταλλοτεχνίας. Φορτέτσα, ΜΓ

Τριποδικοί λέβητες και υπόστατα

47. Τμήματα μεγάλου κινητού λέβητα από το χώρο των πυρών Κ. Οι μεγάλοι κινητοί λέβητες, τα καλύτερα παραδείγματα των οποίων χρονολογούνται στον ύστερο 8^ο αι, είναι αγγεία πολλαπλής χρήσεως και φανερώνουν την οικονομική ευμάρεια και το υψηλό κοινωνικό επίπεδο των κατόχων τους. Ο συγκεκριμένος λέβης βρέθηκε μαζί με τμήματα σιδερένιων οβελών, Ελεύθερα, [Σταμπολίδης 1996, 65]
48. Τρεις χάλκινοι μικροί λέβητες, που χρησιμοποιήθηκαν ως καπάκια σε πήλινα τεφροδόχα αγγεία σε μισοκατεστραμμένη μορφή, Ελεύθερα, [Σταμπολίδης 1996, 66]
49. Λαβές χάλκινου λέβητα, το κάθε σύστημα λαβών διαθέτει πλοχμοειδές αντιστήριγμα των κυλινδρικών στελεχών, ανάλογο των κυπριακών παραδειγμάτων, και προσηλώνεται ομοίως με τρεις ήλους ανά δισκάριο σε τριγωνική διάταξη. Τη βάση του μίσχου του λωτού περιθέει οριζόντιος ελλειψοειδής δακτύλιος, σχεδόν ανάλογος των κυπριακών. {Ο τύπος της λαβής με άνθος λωτού είναι γνωστός από παραδείγματα της κυπριακής μεταλλοτεχνίας της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (ΚΓ I και II)} Ελεύθερα· νεκρόπολη Ορθής Πέτρας, ΥπρΓ Α/ ΠρΓ Β
50. Χάλκινος ραβδωτός τρίποδας (ύψ. 0,166μ) με: ταινιόσχημη στεφάνη με δακτυλιόσχημο περιχέλωμα πάνω και κάτω· στηρίζεται σε τρία κάθετα, τρίδυμα σκέλη, κυλινδρικής διατομής, που νεύουν ελαφρώς προς τα έξω. Κάθε σκέλος απολήγει σε οπλή βοοειδούς στο κάτω τμήμα του, ενώ στο ανώτερο καταλήγει σε σπειροειδείς έλικες εν είδει σχηματοποιημένου ιωνικού κιονόκρανου με οριζόντια ραβδόσχημη επίστεψη. Πίσω από κάθε πόδι, τρία οριζόντια κυλινδρικά στελέχη,

ακτινωτά διατεταγμένα, συγκρατούν μικρό δακτύλιο, νοητά εγγραφόμενο στο κέντρο της στεφάνης, δημιουργώντας έναν εσωτερικό σκελετό (=ο εσωτερικός σκελετός με κεντρικό δακτύλιο και ακτινωτούς συνδέσμους, που τον συνδέουν με τα πόδια, ανήκει σε τύπο υποστατών που εντοπίζεται σε ολόκληρη την Αν. Μεσόγειο και την Κύπρο, από την οποία πιστεύεται ότι προέρχεται, Κνωσός, Μ- ΥπρΓ Α [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 231-232]

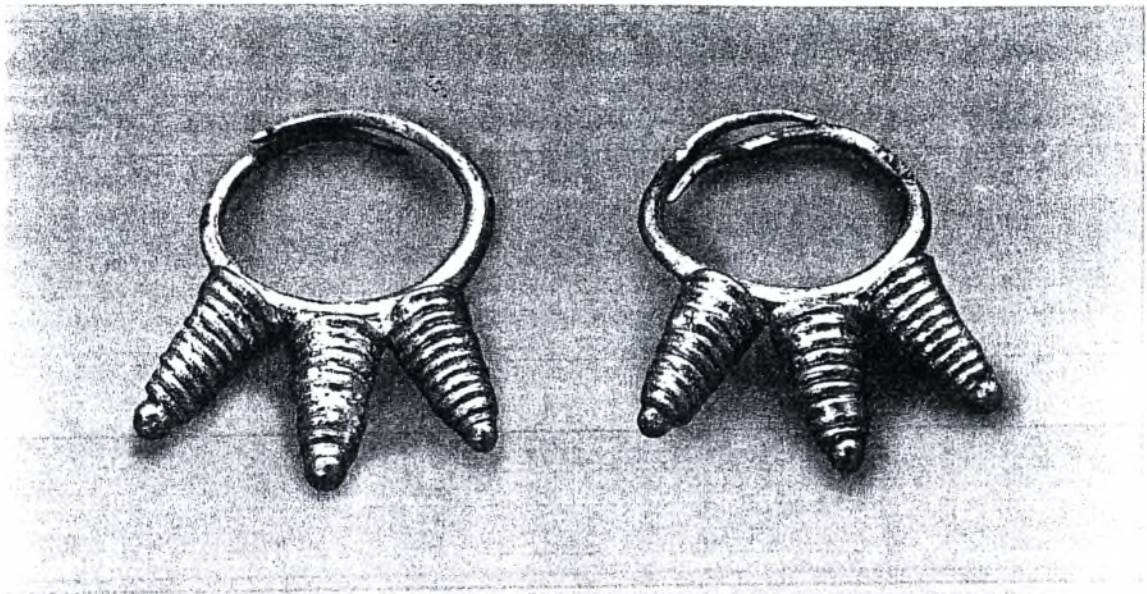
51. Χάλκινος λέβης (ύψ.0,17μ) με: κυλινδρικές λαβές να διακοσμούνται με άνθη λωτού, χωρίς να διαθέτουν το πλοχμοειδές αντιστήριγμα των προαναφερόμενων κυπριακών παραδειγμάτων, τρεις οριζόντια διατεταγμένοι χάλκινοι ήλοι διαμορφώνονται εσωτερικά ως ημισφαιρικές εφηλίδες, Άδελε Ρεθύμνου, ΠρΓ (;) [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 234]
52. Χάλκινος ραβδωτός τρίποδας (ύψ.0,393μ) με: δίδυμα σκέλη με ενδιάμεσο κάθετο ταινιωτό έλασμα και το κάθε ένα να πατά πάνω σε ορθογώνια βάση και με εσωτερικό σκελετό, Αμπελόκηποι Κνωσού, ΥπρΓ Α [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 232]
53. Χάλκινος λέβης (ύψ. 0,25μ.), κατασκευάστηκε από μόνο ένα φύλλο μετάλλου, με : δύο αντιθετικά ζεύγη κρίκων χρησίμευαν για την αγκίστρωση της χαμένης σήμερα Ω-σχημης λαβής, Ελεύθερνα· νεκροταφείο Ορθής Πέτρας, Γ [Σταμπολίδης-Καρέτσου 1988, 238]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

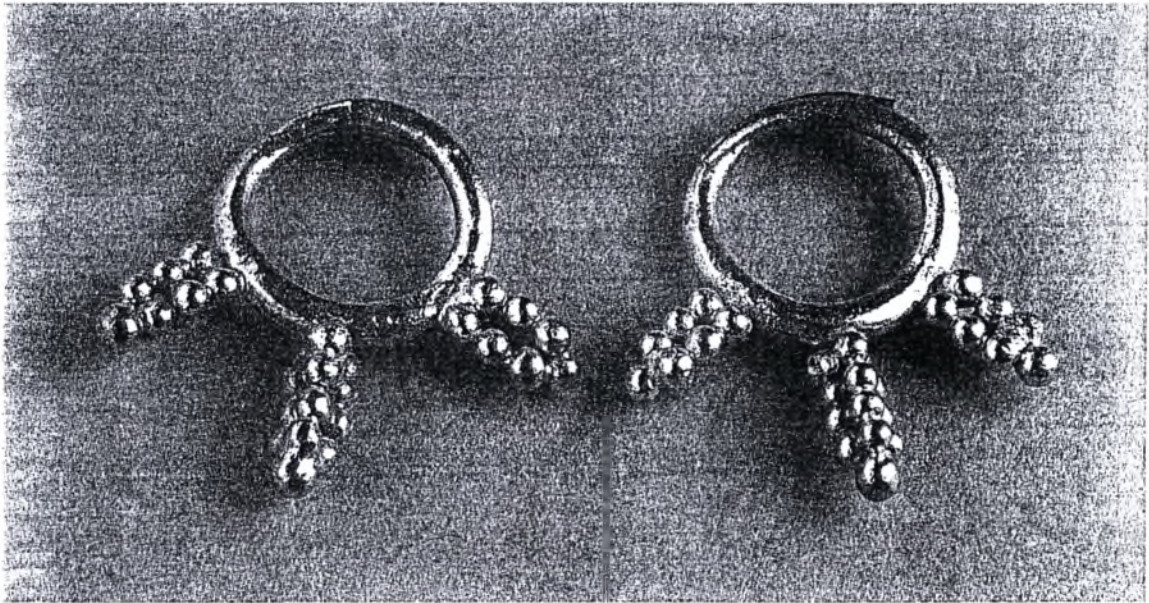
- Äström, P. 1977, *The Pera Bronzes*, Lund
- Benton, S. 1939-40, "The bronzes from Palaikastro and Praisos", *BSA* 40, 51-59
- Boardman, J. 1967, "The Khaniale Tekke Tombs II", *BSA* 62, 57-75
- Γκαλανάκη, Κ. 2001, *Θεοί, δαίμονες και θνητοί σε χάλκινα τορεύματα από το Ιδαίο Άντρο* (διδακ.διατρ.) Ηράκλειο
- Catling, H.W.1984, "Workshop and Heirloom: Prehistoric Bronze Stands in the Mediterranean", *RDAC*, 69-91, Cyprus
- Caubet, A. et al 1992, *Art Antique de Chypre au Musée du Louvre (du Chalcolithique à l' époque romaine)*, Athènes
- Coldstream, J.N. 1997, *Γεωμετρική Ελλάδα*, Αθήνα
- Courbin, P. 1957, "Une tombe géométrique d'Argos", *BCH* 81, 322-386
- Δεσποίνη, Αικ. 1996, "Αρχαία χρυσά κοσμήματα" στο *Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα
- Higgins, R.A.1969, "Early Greek Jewelry", *BSA* 64, 143-153
- Ιακώβου, Μ. 1993, *Ταξιδεύοντας στον χώρο και στον χρόνο, Έγκωμη – Σαλαμίνα – Αμμόχωστος 16^{ος} αι. π.Χ – 16^{ος} αι.μ.Χ.*, Αμμόχωστος
- Jones, W.D.2000, *External Relations of Early Iron Age Crete, 1100-600 BC*, Philadelphia
- Kaloyeropoulou, A.G. 1975, *Ancient Cypriote Art. Catalogue of the Exhibition, National Archaeological Museum*, Athens
- Καραγιώργης, Β. (s.d.), *Κύπρος, Μουσεία και μνημεία*, Αθήνα
- Karageorghis, V. 1969, *Salamis in Cyprus*, London
- Karageorghis, V. 1970-1, "Note on Sigynnae and Obeloi", *BCH* 94, 35-44
- Καραγιώργης, Β. 1978, *Αρχαία Κύπρος, Από τη Νεολιθική εποχή ως το τέλος της Ρωμαϊκής*, Αθήνα

- Karageorghis, V. (εκδ.) 1989**, *Proceedings of an International Symposium "The Civilizations of the Aegean and their diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean 2000 – 600B.C "*, Larnaca
- Karageorghis, V. 1994**, *Cyprus in the 11th century BC*, Nicosia
- Karageorghis V. – Muhly J.D. 1984**, *Cyprus at the Close of the Late Bronze Age*, Nicosia
- Karageorghis V. (εκδ.) 2000**, *Ancient Art from Cyprus: The Cesnola Collection*, The Metropolitan Museum of Art, New York
- Καρέτσου, Α. 1999**, *Κρήτες θαλασσοδρόμοι*, Γ. Παπαγεωργίου (εκδ.), Ηράκλειο
- Καρέτσου, Α. 2000**, *Κρήτη – Αίγυπτος, Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Αθήνα
- Kourou, N (s.d.)**, "Phoenician presence in Early Iron Age Crete reconsidered", στο *Actas del IV Congreso International des Estudios Fenicios Yrúnicos*
- Κύπρος 1995**, *Από την Προϊστορία στους Νεότερους Χρόνους*, Λευκωσία
- Maier, F. G. – Karageorghis, V. 1984**, *Paphos, History and Archaeology*, Nicosia
- Markoe, G.E. 2000**, *Peoples of the Past, Phoenicians*, London
- Matz, F. 1962**, *Art of the World, Crete and Early Greece*, New York
- Lebessi, A. 1975**, "The Fortetsa gold rings", *BSA* 70, 169-176
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. 2000.**, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα
- Μποζάνα-Κούρου, Ν. 1980**, *Μαθήματα μεταλλοτεχνίας της γεωμετρικής εποχής*, Αθήνα
- Μπουρνιά –Σημαντώνη, Ε. 1996**, *Αρχαιολογία των πρώιμων ιστορικών χρόνων*, Αθήνα
- Muhly, J.O – Maddin, R. – Karageorghis, V. 1982**, *Early Metallurgy in Cyprus, 4000 –500 BC*, Nicosia
- Negbi, Ora. 1992**, "Early Phoenician Presence in the Mediterranean Islands: A Reappraisal", *AJA* 96, 599-615
- Παναγιωτάκης, Ν.Μ. (εκδ.), 1988**, *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ.1, Κρήτη
- Παπασάββας, Γ. 2001**, *Χάλκινοι υποστάτες από την Κύπρο και την Κρήτη*, Λευκωσία
- Peltenburg, E. 1981**, *Early Society in Cyprus*, Edinburgh
- Rathje, A 1979**, "Oriental Imports in Etrouria in the eighth and seventh centuries B.C.: their origins" στο D.Ridway, *Italy before the Romans*, London, 145-183

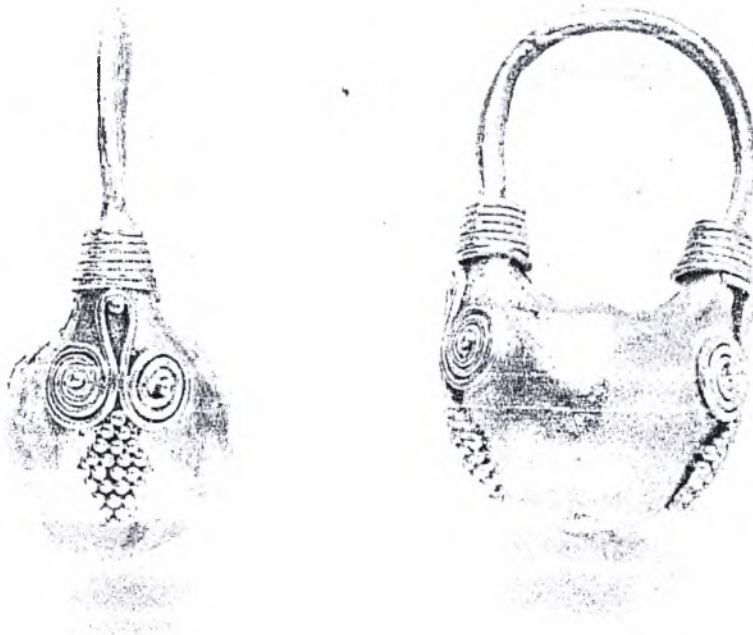
- Reyes, A.T. 1994**, *Archaic Cyprus, a Study of the Textual and Archaeological Evidence*.
Oxford Monographs on Classical Archaeology.
- Riis, P.J. 1939**, “Rod tripods” στο *ActaArch* 10, 1-30
- Rolley, C. 1986**, *Greek Bronzes* (μετάφρ. Roger Howell), Great Britain
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ.- Καρέτσου, Α. 1988**, *Ανατολική Μεσόγειος, Κύπρος- Δωδεκάνησα
– Κρήτη 16^{ος} – 6^{ος} π.Χ.*, Ηράκλειο
- Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 1996**, *Αντίποινα, Ρέθυμνο*
- Shaw, J.W. 1989**, “Phoenicians in southern Crete”, *AJA* 93, 165-183
- Snodgrass, A.M. 1964**, *Early Greek Armour and Weapons of the Bronze Age to 600 BC*,
Edinburg
- Tandy, W.D. 1997**, *Warriors into traders*, London
- Tatton – Brown, V. 1997**, *Ancient Cyprus*, London, 2nd ed.
- Τσάιμου, Κ.Γ. 1997**, *Αρχαιογνωσία των Μετάλλων, Αρχαία Μεταλλευτική και
Μεταλλουργική Τεχνική*, Αθήνα
- Willetts, R.F. 1976**, *The Civilization of the Ancient Crete, Prelude to the Iron Age*

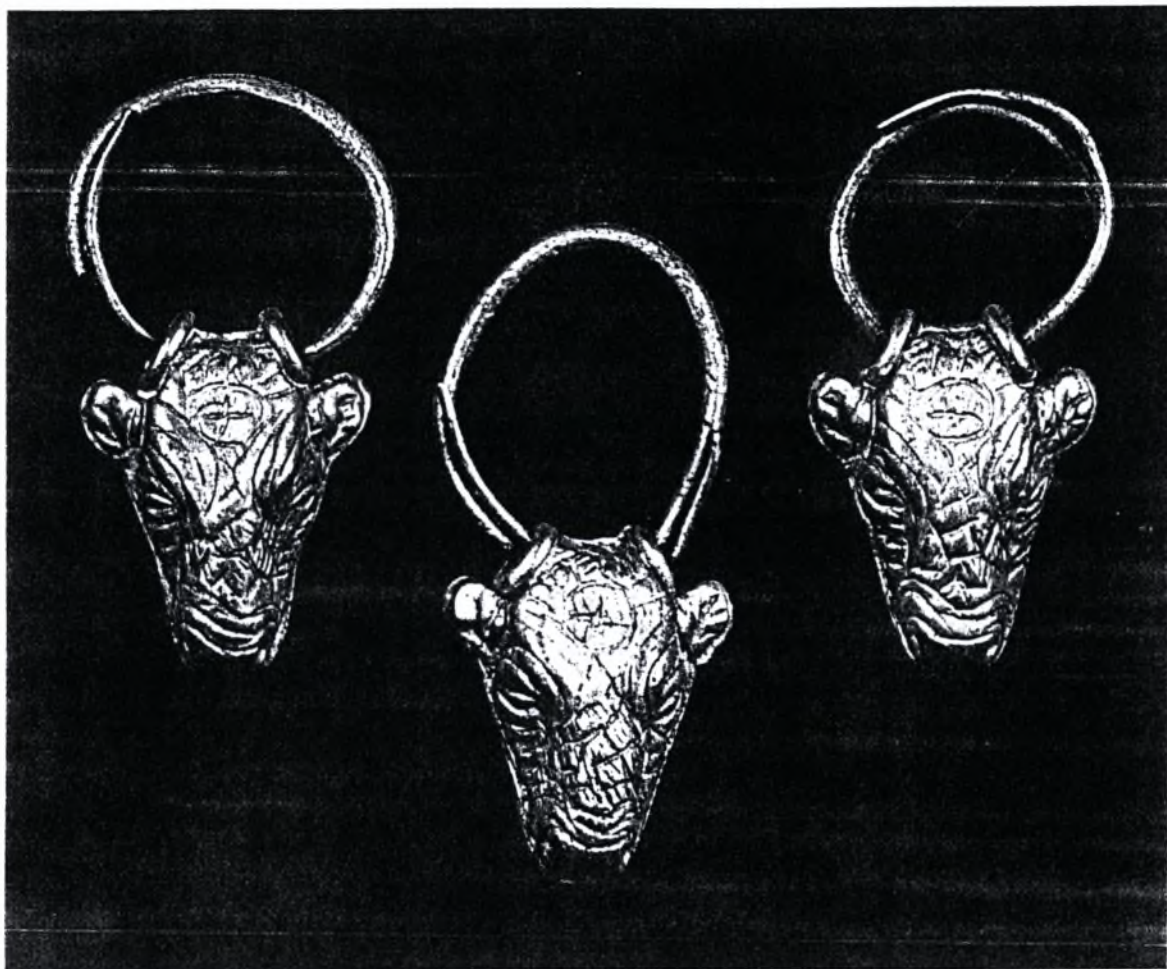
68

Εικ.1. Χρυσά ενώτια (τρίγλινα μορόεντα) με τρία κωνικά εξαρτήματα, το ένα ζεύγος με τρία βοτρυόσχημα, Λευκαντί, 9^{ος} π.Χ αι [Δεσποίνη 1996,96]

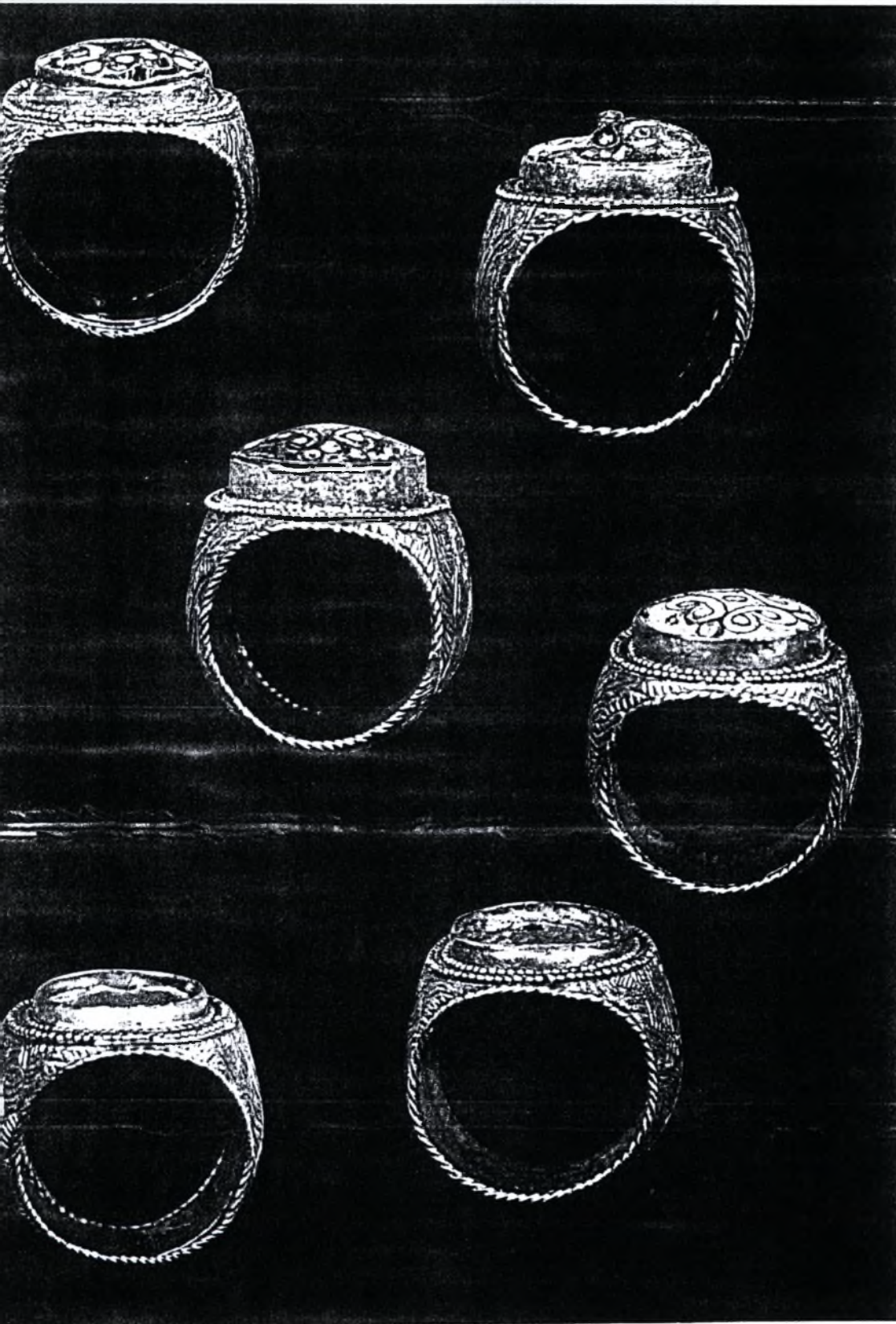
Εικ.2. Ζεύγος από χρυσά ενώτια (κοκκιδωτά και επισμαλτωμένα), Κούριον, ΚΚ Ι [Caubet 1992, 163]

Εικ.3. Ζεύγος από χρυσά σφυρήλατα ενώτια στον τύπο ταυροκεφαλής, YEX [Maier 1984,73]

Εικ.4. Ζεύγος από χρυσά σπειροειδή κοσμήματα μαλλιών, ΚΚ Ι [Caubet 1992,163]

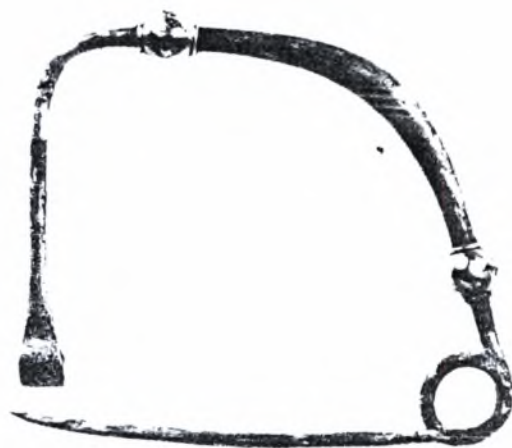
Εικ.5.Χρυσά δαχτυλίδια (κοκκίδωση σε ζώνες και επισμαλτωμένη σφενδόνη),
Παλαίπαφος 1200-1150π.Χ [Maier 1984,73]

Εικ.6.Περιδέραιο με αλυσίδες και περιάπτο από τον θολωτό τάφο του Τεκκέ στην Κνωσό, π.800π.Χ [Δεσποίνη 1996,126]

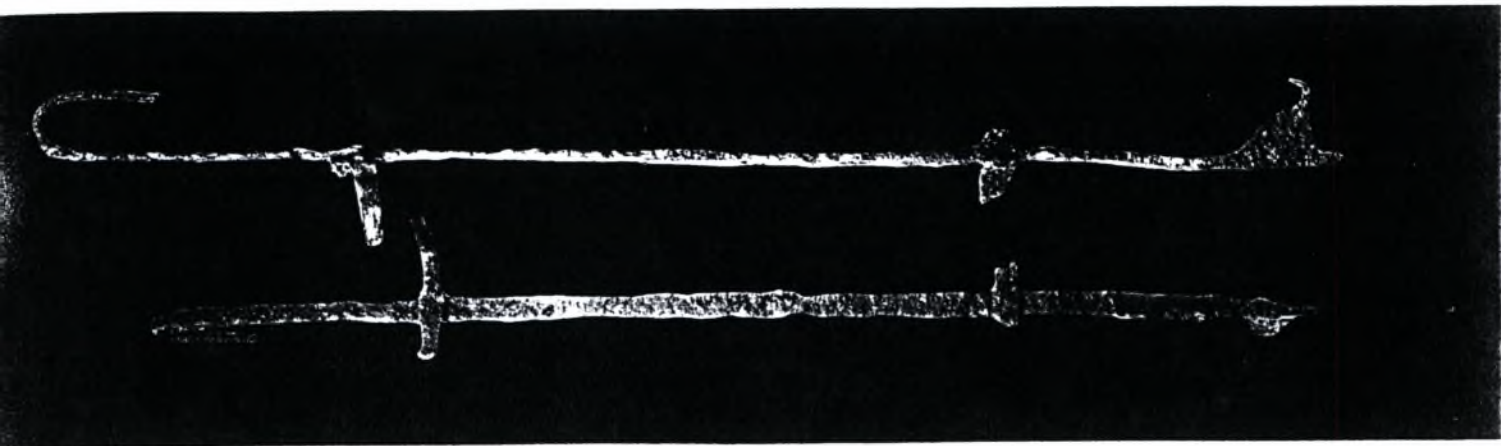

Εικ.7.Χρυσά δαχτυλίδια με κορναλίτη λίθο στη σφενδόνη, Κούριον, ΚΚ Ι [Caubet 162]

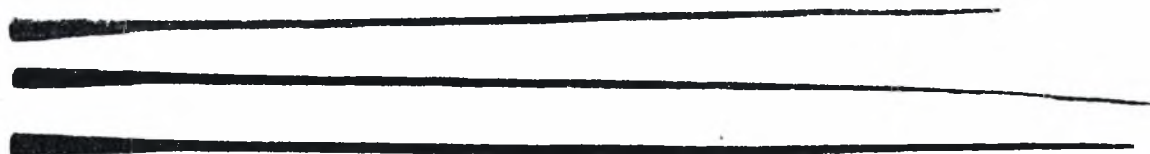

Εικ.8.Ασημένια πόρπη τύπου D με χρυσές χάντρες από τον τάφο 49/13, Παλαίπαφος (Κούκλια-Σκάλες), ΚΓ [Maier 1984,137]

Εικ.9.Ζεύγος από σιδερένιους κρατευτές από την Παλαίπαφο (Κούκλια-Κάτω Αλώνια), ΚΑ I-II [Maier 1984,169]

Εικ.10.Χάλκινοι οβελοί από την Παλαίπαφο (Κούκλια-Σκάλες) από τον τάφο 49, εκ των οποίων ο ένας είχε ως επιγραφή στην αρκαδοκυπριακή διάλεκτο το όνομα σε γενική : *Οφέλτης*, ΚΓ I-II [Maier 1984,137]

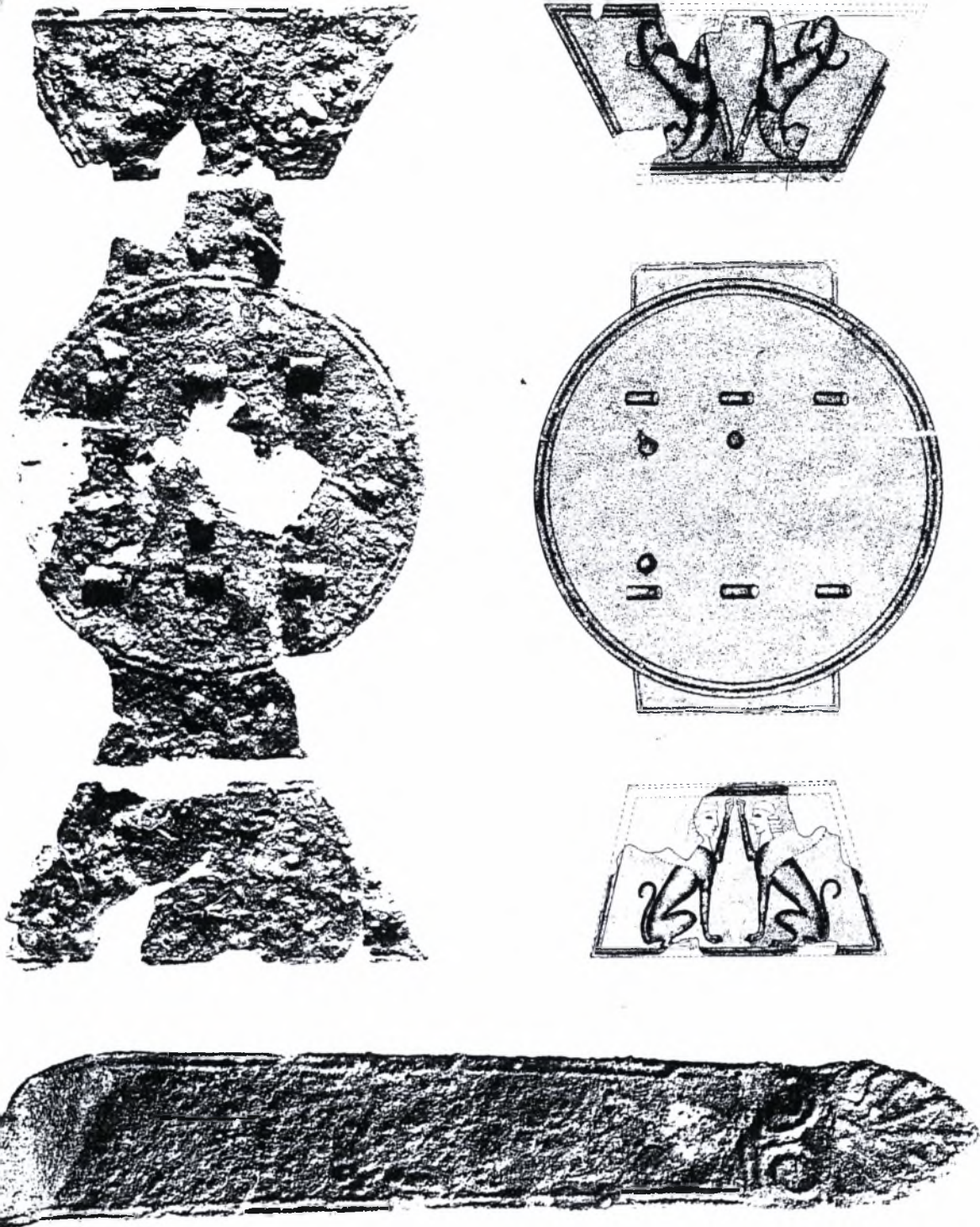
α

Εικ. 11. Πανοπλία πολεμιστή και κράνος, οβελός και ζεύγος κρατευτών από τον τάφο 45 του Άργους στην Πελοπόννησο, 730/720 π.Χ [Μαζαράκης Αινιάν 2000,406]

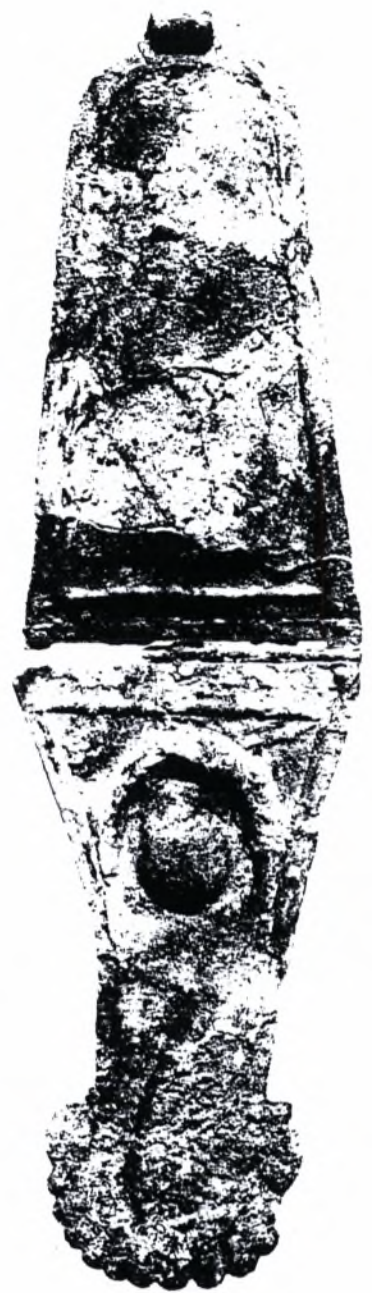
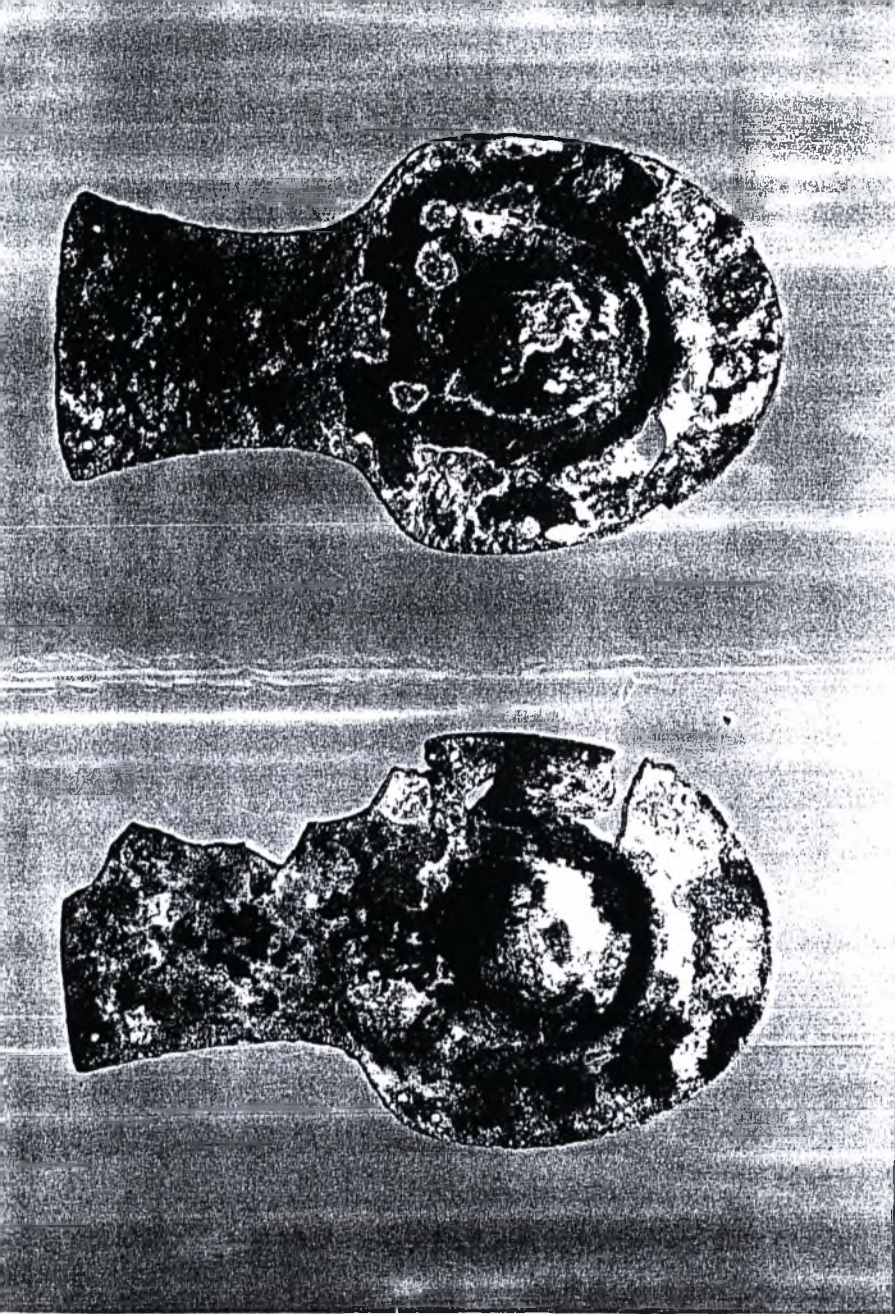
Εικ. 12. «Αργυλόηλον» ξίφος από τον τάφο 79 της Σαλαμίνας της Κύπρου, 7^{ος} π.Χ.αι [Μαζαράκης Αινιάν 2000,400]

Εικ. 13. Ζεύγος σιδερένιων κρατευτών και δέσμη 12 σιδερένιων οβελών από τον τάφο 79 της Σαλαμίνας της Κύπρου, τέλη 8^{ου} π.Χ.αι. [Karageorghis 1969,110]

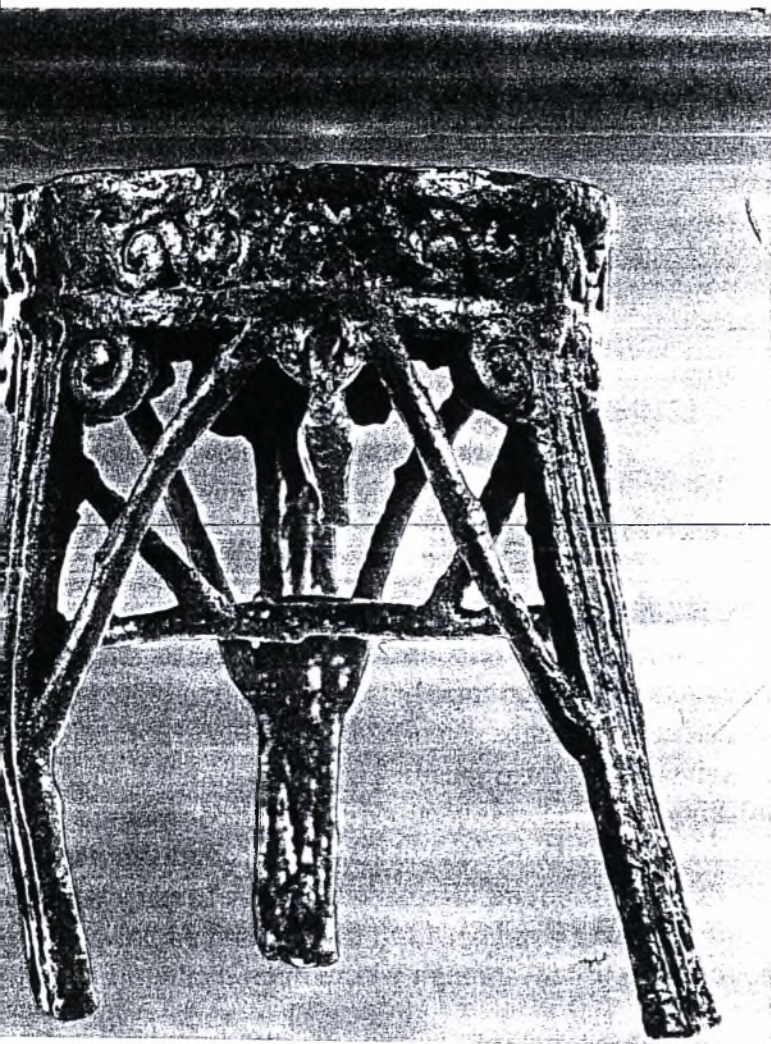
Εικ. 14. Θραύσματα από σιδερένια διακοσμητικά τμήματα ασπίδας που θυμίζουν αυτές της Ολυμπίας, βασιλικό νεκροταφείο της Σαλαμίνας της Κύπρου [Karageorghis 1969, 148]

Εικ. 15. Χάλκινες παρωπίδες αλόγου και χάλκινο έλασμα από την Παλαίπαφο (Κούκλια-Κάτω Αλώνια) ΚΑ I-II [Maier 1984,168]

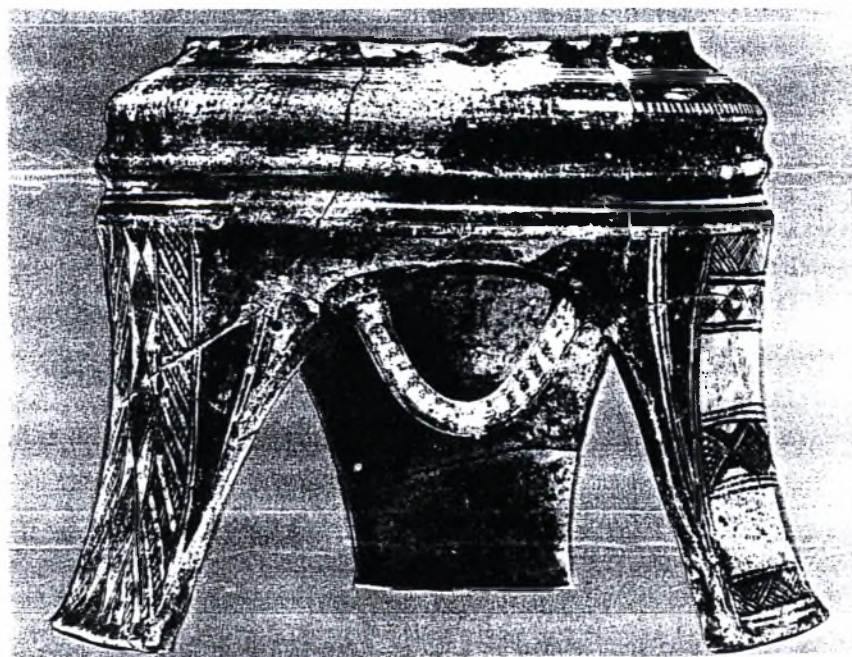
Εικ. 16. Χάλκινος χυτός τρίποδας διακοσμημένος με κρεμαστά ρόδια, Ras-Shamra –
Ougarit, YEX III [Caubet 1992,61]

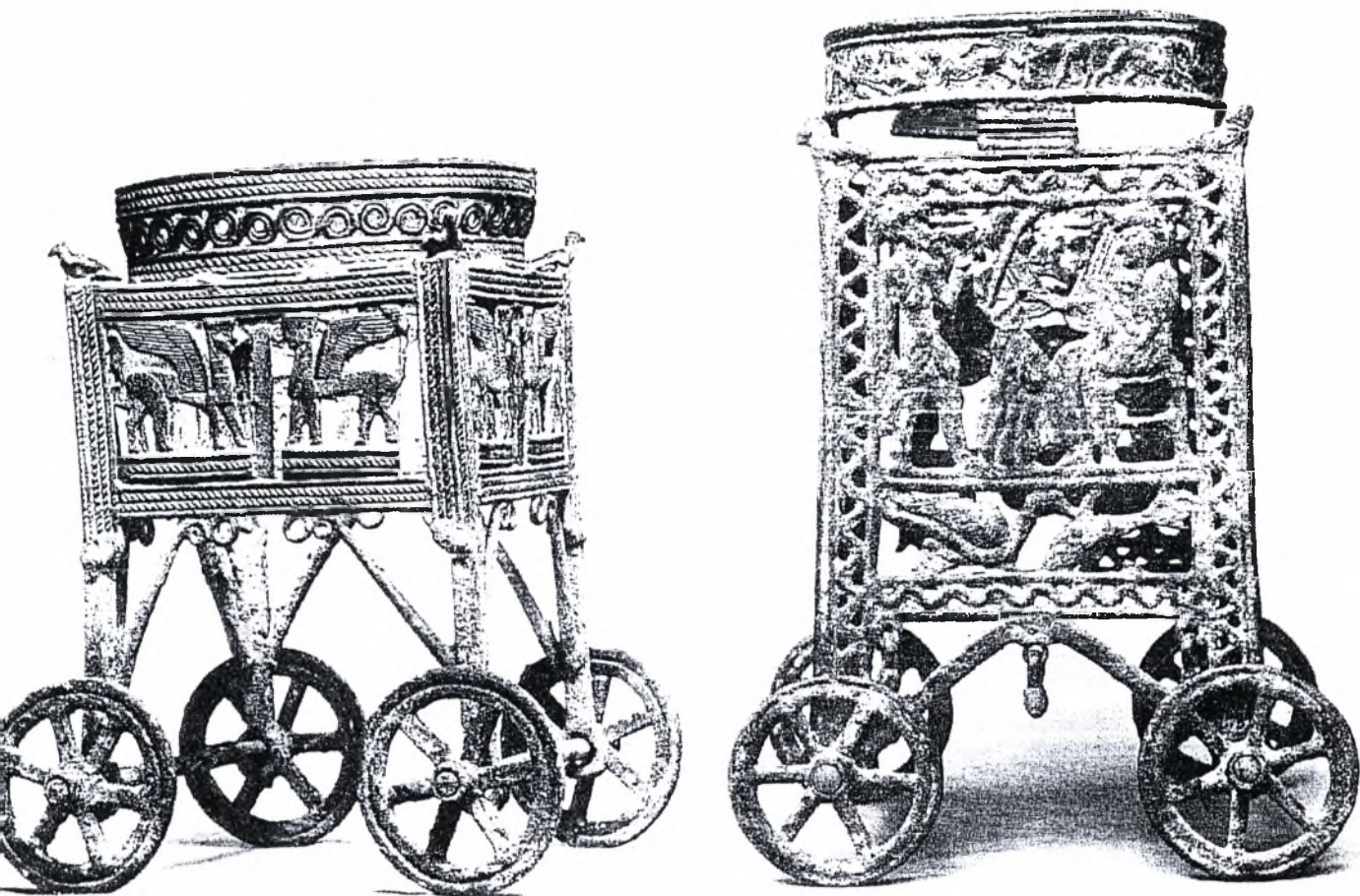
Εικ.17.Χάλκινος τρίποδας που διακοσμείται στη στεφάνη με 12 ζεύγη αντιθετικών σπειρών από τον τάφο 49/11 Παλαιίπαφος (Κούκλια -Σκάλες), ΚΓ I-II [Maier 1984,138]

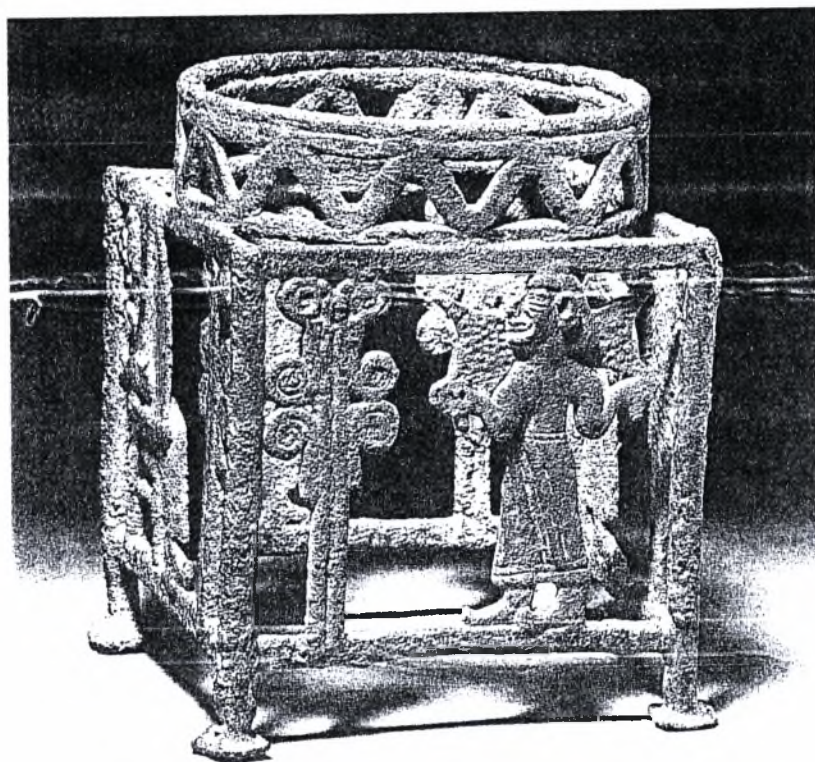
Εικ.18.Χάλκινος ραβδωτός τρίποδας από τον τάφο 58/31 Παλαιίπαφος (Κούκλια-Σκάλες), ΚΓ I [Maier 1984,144]

Εικ.19.Πήλινος τρίποδας από τον τάφο 49/38, Παλαιίπαφος (Κούκλια-Σκάλες),ΚΓ I-II [Maier 1984,138]

Εικ.20.Χάλκινα τετράπλευρα υποκρητήρια με τροχούς από την Κύπρο, Κίτιο(;), 11^{ος} π.Χ αι [Μαζαράκης Αιτιάν 2000, 407]

Εικ.21.Χάλκινο τετράπλευρο υποκρητήριο διακοσμημένο με την περίτμητη τεχνική, Κούριον (;), 12^{ος} π.Χ αι [Tatton-Brown 1997,32]

Εικ.22.Χάλκινος λέβητας που στηρίζεται σε σιδερένιο τριπόδι από τον τάφο 79 της Σαλαμίνας της Κύπρου 7^{ος} π.Χ αι [Καραγιώργης 1978,107]

